PROVINCIE

Noord-Holland

Monumenten Inventarisatie Project Noord-Holland

Naarden

Gemeentebeschrijving,
herziene versie, juni 1992

Foto omslag:
Houten villa's aan de Sandtmannlaan. Deze villa's lagen binnen de verboden kringen rondom de Vesting Naarden en mochten daarom alleen in hout worden opgetrokken om zo in tijden van oorlog of beleg snel afgebroken te kunnen worden.

Inhoud

Verantwoording *5*

1. Inleiding *7*

2. Bodemgesteldheid *9*
2.1 Bodem *9*
2.2 Afwatering *10*

3. Grondgebruik *11*
3.1 Agrarisch grondgebruik *11*
3.2 Niet-agrarisch grondgebruik *11*
3.3 Landschapsbeeld *12*

4. Infrastructuur *13*
4.1 Landwegen *13*
4.2 Waterwegen *15*
4.3 Dijken en kaden *16*
4.4 Spoor- en tramwegen *16*
4.5 Militaire infrastructuur *17*

5. Nederzettingsstructuur *21*
5.1 Bevolkingsontwikkeling *22*
5.2 Vesting *23*
5.3 Naarden-Zuid *25*
5.4 Tuindorp Keverdijk *28*
5.5 Naarden-Oost (Drafna/Valkeveen) *29*
5.6 Westelijke polders *32*

6. Bebouwingskarakteristiek *35*
6.1 Vesting *35*
6.2 Naarden-Zuid *36*
6.3 Tuindorp Keverdijk *37*
6.4 Naarden-Oost *38*
6.5 Westelijke polders *40*

7. Stedebouwkundige typologie *41*

8. Gebied met bijzondere waarden *43*

Verantwoording inventarisatie *45*

Geraadpleegde werken *47*

Herkomst afbeeldingen *49*

Afbeeldingen *51*

Register *73*

Colofon *77*

Verantwoording

Het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) is ontwikkeld op initiatief van de Minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur om geheel Nederland te inventariseren op het gebied van architectuur en stedebouw uit de periode 1850-1940. Het project wordt, in samenwerking met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, uitgevoerd door de provincies en de vier grote steden.

De doelstellingen van het MIP zijn:
- het verkrijgen van een landelijk overzicht van jongere bouwkunst en stedebouw uit de periode midden 19de eeuw - Tweede Wereldoorlog;
- het bevorderen van kennis en waardering voor historische stads- en dorpsgezichten en monumenten van geschiedenis en kunst uit de periode midden 19de eeuw - Tweede Wereldoorlog;
- basisgegevens aan te leveren voor wetenschappelijk onderzoek op architectuurhistorisch, bouwhistorisch, stedebouwkundig, historisch-geografisch en/of industrieel-archeologisch terrein;
- bouwstenen aandragen voor te ontwikkelen beleid van de drie bestuurslagen ten aanzien van ruimtelijke ordening, stadsontwikkeling en monumentenzorg en als basis voor planologische en stedebouwkundige afwegingen;
- selectie- en registratie-activiteiten van de drie bestuurslagen ten aanzien van objecten, ensembles, structuren en gezichten mogelijk te maken.

Voor de uitvoering van de werkzaamheden zijn de provincies in regio's onderverdeeld. Binnen deze inventarisatiegebieden wordt het werk per gemeente verricht. Van elk inventarisatiegebied en van elke gemeente wordt een beschrijving gemaakt waarin geografische, sociaal-economische en stedebouwkundige ontwikkelingen binnen het betreffende gebied c.q. gemeente worden geschetst, toegespitst op de periode 1850-1940. Voorts worden waardevolle gebouwen en ruimtelijke structuren uit de betreffende periode in beeld gebracht.

De nu volgende gemeentebeschrijving richt zich op de gemeente Naarden. Voor geografische, sociaal-economische en cultuur-historische ontwikkelingen in groter verband kan de MIP-regiobeschrijving Gooi en Vechtstreek worden geraadpleegd.
De gemeentebeschrijving is tot stand gekomen op basis van vergelijking van kaartbeelden uit ca. 1850, 1900 en 1940, literatuuronderzoek en inventarisatie in het veld.

De gemeentebeschrijving volgt in de eerste vijf hoofdstukken het model voor een regiobeschrijving van drs. L. Prins, Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1988. Hieraan zijn een bebouwingskarakteristiek, een stedebouwkundige typologie, een beschrijving van de gebieden met bijzondere waarden, alsmede een verantwoording van de inventarisatie toegevoegd.

De MIP-werkzaamheden in de gemeente Naarden, bestaande uit een vooronderzoek, de inventarisatie, het fotograferen en beschrijven van de geselecteerde objecten en complexen en het schrijven en samenstellen van de gemeentebeschrijving, hebben plaatsgevonden in de maanden augustus en september 1990. Hiervoor waren in totaal zes weken beschikbaar.
Deze werkzaamheden zijn uitgevoerd door J.A. van der Hoeve, op tijdelijke basis verbonden aan de Provincie Noord-Holland als inventarisator jongere bouwkunst.

Haarlem, juni 1992.

I. Inleiding

De gemeente Naarden ligt in het zuiden-oosten van de provincie Noord-Holland, op de grens van het Gooi en de Vechtstreek. Zij wordt aan de noordzijde begrensd door de gemeente Almere (midden in het Gooimeer), aan de oostzijde door de gemeente Huizen, aan de zuidzijde door de gemeente Bussum, aan de zuidwestzijde door de gemeente Hilversum en aan de westzijde door de gemeenten Weesp en Muiden.

De gemeente Naarden ligt op de grens van het Gooi en bevat zowel gebied dat onder het Gooi gerekend wordt als gebied dat tot de Vechtstreek behoort.
De basis van de huidige gemeente wordt gevormd door het buurschap Oud-Naarden. Dit buurschap lag geheel in het Gooi en omvatte behalve het oostelijk deel van de gemeente Naarden en het grootste deel van de gemeente Huizen ook een brede strook land ten noorden van de huidige kustlijn. Door overstromingen in de 13de en 14de eeuw zijn grote delen van Oud-Naarden verspoeld. Ook het dorp Oud-Naarden (sinds ca. 1325 voorzien van stadsrechten) werd door overstromingen bedreigd.
De vernietiging van Oud-Naarden in 1350 (in de Hoekse en Kabeljauwse twisten) werd aangegrepen om op een minder bedreigde plek een nieuwe stad te stichten. Hiervoor is een strategische plaats op de westrand van het Gooi gekozen, die echter op het grondgebied van Muiderberg lag.
Het gerecht Naarden bestond sedert 1350 uit de resten van het buurschap Oud-Naarden en een enclave ter grootte van de vesting Naarden in het gerecht Muiderberg.
Op 31 december 1396 werd het gerecht Naarden uitgebreid met een groot gebied van het gerecht Muiderberg; hiertoe behoorden de Hilversumse Meent, een groot deel van het Naardermeer en de kuststrook tussen Oud-Naarden en Muiderberg. Daarmee werd een deel van de Vechtstreek aan Naarden toegevoegd. Het dorp Bussum, dat tot dan toe een zelfstandig gerecht vormde en tot Muiderkarspel (Muiden, Muiderberg en Bussum) behoorde, is in hetzelfde jaar onder het bestuur van Naarden geplaatst. Het dorp Huizen scheidde zich kort na 1396 af van het gerecht Naarden.
Toen er kort na 1600 plannen waren voor de drooglegging van het Naardermeer is de grens in het meer definitief vastgesteld. Dit geschiedde in 1606.

Na de omwenteling van 1795 had Bussum enige bestuurlijke rechten verworven. Deze waren aanleiding om in 1796 een verzoek tot zelfstandigheid in te dienen. Op advies van Naarden is dit geweigerd. Een nieuw verzoek tot zelfstandigheid uit 1798 werd echter wel ingewilligd. Na protesten van het Naarder stadsbestuur werd Bussum in 1804 weer bij Naarden gevoegd.
Na hernieuwde verzoeken werd Bussum bij KB van 4 december 1816 met ingang van 1 mei 1817 definitief losgemaakt van Naarden.

In 1824 zijn de grenzen van de gemeente Naarden kadastraal vastgelegd. Hierbij is de grens met Bussum gecorrigeerd, omdat bij de vaststelling in 1816 een fout was gemaakt. Ook de Naardense maatlanden in de gemeenten Blaricum en Huizen zijn toen geruild tegen een evenredige hoeveelheid bos- en heidegrond van de gemeente Huizen (ten zuiden van de Bollelaan en de Brediusweg).

Door de afzandingen rond de vesting had Naarden de beschikking gekregen over uitstekende weidegronden. Dientengevolge hadden de Naarders weinig belang bij de drassige en schrale Gooise Meent. Daarom heeft het bestuur van de Vereniging Stad en Lande van het Gooiland deze Meent omstreeks 1809 onder het administratieve beheer van de gemeente

Hilversum geplaatst. Bij de kadastrale vaststelling van de grenzen in 1824 is de Gooise Meent bij de gemeente Hilversum ingedeeld.

Bij beschikking van de Secretaris-Generaal van het departement van Binnenlandse Zaken van 21 mei 1942 is een strook van het IJsselmeer ter breedte van 100 meter (bij een waterstand van -0,40 m NAP) aan het grondgebied van Naarden toegevoegd. Bij de opheffing van de gemeente Weesperkarspel in 1966 is een gedeelte van het Naardermeer aan het grondgebied van de gemeente Naarden toegevoegd.

In de gemeente Naarden ligt behalve de stad Naarden nog slechts enige verspreide bebouwing. De totale oppervlakte van de gemeente is 3289 ha (waarvan 2160 ha land) en het aantal inwoners is 16211 (per 1 januari 1990).

De gemeente Naarden wordt in de MIP-inventarisatie gerekend tot deelgebied VI: Gooi en Vechtstreek. In dit deelgebied liggen de gemeenten Blaricum, Bussum, Hilversum, Huizen, Laren, Muiden, Naarden, Nederhorst den Berg, 's-Graveland en Weesp.

De gemeente is ten behoeve van de objecten-inventarisatie ingedeeld in vijf deelgebieden:
1. Naarden: vesting
2. Naarden-zuid
3. tuindorp Keverdijk
4. Naarden-oost
5. Westelijke polders.

(Zie afbeeldingen 1 t/m, 7.)

2. Bodemgesteldheid

2.1 Bodem

De oudst herkenbare afzetting in het Gooi dateert uit de laatste fase van het Pleistoceen, de periode van de ijstijden. Toen zijn hier grote hoeveelheden zand en klei afgezet door de Rijn, Maas, Weser en Elbe. Door de bewegingen van het landijs wijzigden deze rivierlopen regelmatig.
In de voorlaatste ijstijd (het Saalien of de Riss-ijstijd) schoven grote ijsmassa's via de bestaande rivierdalen vanuit het noorden over Nederland. Eén van deze ijsmassa's schoof globaal gezien over de huidige Veluwe heen en bereikte als zuidelijkste grens de huidige Rijnloop in Gelderland. Deze ijsmassa schoof een grote hoeveelheid pleistoceen zand voor zich uit, bestaande uit voornoemde rivierafzettingen.
In het Gooi zijn de twee belangrijkste stuwingsfasen te herkennen als twee achter elkaar gelegen heuvelruggen. In een eerste fase is de stuwwal van Hilversum ontstaan, in een tweede fase de stuwwal van Huizen en Laren. Deze tweede stuwwal ligt gedeeltelijk op het grondgebied van Naarden.
In de warmere perioden van de ijstijd smolt het ijs, waarbij de stuwwallen sterk erodeerden. Deze grove smeltwaterafzettingen vormden grote zandwaaiers (sandrs). Het centrale gedeelte van de gemeente Naarden ligt op zo'n sandrvlakte, die zich kenmerkt als een reliëfarm, geleidelijk naar het noorden en westen aflopend terrein.

In de laatste ijstijd bereikte het ijs ons land niet, maar deed hier een toendraklimaat ontstaan. Vanwege het vrijwel ontbreken van begroeiing zijn er door zandverstuivingen in en rond het Gooi pakketten dekzand afgezet.

Door de temperatuurstijging gedurende het Holoceen (10000 jaar geleden) stegen de zeewater- en de grondwaterspiegel. In het westelijk deel van de gemeente Naarden, dat deel uitmaakt van de Vechtstreek, ontstond dientengevolge een moerasgebied met zoetwatermeren (Naardermeer, Horstermeer). Deze meren stonden in open verbinding met de Vecht. In deze periode werd hier zeer veel veen gevormd.
Door overstromingen van de Vecht, het Naardermeer en de Zuiderzee werd langs de kust klei en zand afgezet.

Dit proces van veenvorming en van afzetting van zee- en rivierklei heeft zich voortgezet tot in de middeleeuwen. Hierin zijn verschillende perioden aan te merken, waarin met name de fase van trans- en regressie van de zee een belangrijke rol speelde.
Pas na de aanleg van de zeedijken en dijken rond het Naardermeer (Keverdijk en Broekdijk) in de 11de en 12de eeuw, zijn deze afzettingen beëindigd. Vervolgens is het veengebied ontgonnen.
In het zuiden en oosten van de gemeente Naarden bereikt de stuwwal hoogten tussen de ca. +6 en +8 m NAP met uitschieters tot 14,3 m + NAP (Eukerberg). Bij de Meentweg (het noordwesten van de stuwwal) is de hoogte ongeveer +3 m NAP.

Tegen de kust in het noorden eindigt de stuwwal plots: de kust bij Naarden varieert van steile afslagkusten met vlakke stranden tot tamelijk flauwe begroeide hellingen. De bodem voor de kust is zeer ondiep en helt slechts flauw.
De sandrvlakte rond de stad Naarden liep in oorsprong flauw af naar het noorden en het westen. Door de systematische afgravingen rond de stad is een vlakte ontstaan tussen +0,2 en +0,4 m NAP. Deze vlakte gaat in het westen geleidelijk over in de (ontgonnen) veen/kleigebieden. Deze veen/kleigebieden variëren tussen de -0,3 en -0,9 m NAP.
(Zie afbeelding 9.)

2.2 Afwatering

De afwatering van het grondgebied van de gemeente Naarden geschiedt op drie wijzen. De hoge zandgronden in het oosten van de gemeente ontwateren nog op de oorspronkelijke natuurlijke wijze, waarbij het water de grond inzakt en via het grondwater wordt afgevoerd. Op sommige punten zijn er beken en stroompjes, die het water naar natuurlijke afzinkplekken voert.
In een ring rond Naarden zelf is de zandgrond tot ongeveer 40 cm + NAP afgegraven. Deze lage vlakte is het enige gedeelte van het Gooi met een zichtbare afwatering. Het water vloeit op natuurlijke wijze af naar de stadsgrachten van Naarden, die deel uit maken van de 's-Gravelandse boezem. De westelijke polders zijn zo laag gelegen dat ze voor het grootste deel kunstmatig (via gemalen) ontwaterd worden. Al het water wordt op de wateren van de 's-Gravelandseboezem geloosd.
De voornaamste wateren van de 's-Gravelandse boezem zijn de Vecht, Naardertrekvaart, Bussummervaart, Karnemelksloot, het noordelijk pand van de 's-Gravelandsevaart, het Luye Gat, de Hilversumse Vaart, de Ankeveensevaart, de Kwakel en de vestinggrachten van Naarden en Muiden, Het eertijds buitendijkse water van de "Zoute Gracht", afgesloten van de rest van de Naardense grachten door stenen beren, de grachten van het fort Ronduit en de sloten van de Naardermeent liggen gemeen met deze boezem.
De bebouwde kom van Naarden watert af op de stadsgrachten, evenals de buitendijkse landen. Oorspronkelijk waterden de buitendijkse landen via duikers in de zomerkaden af op de Zuiderzee.
De polders in het westelijk deel van de gemeente zijn na de aanleg van de Naardertrekvaart (1640-1642) heringedeeld, aangezien dit kanaal de Overscheenschepolder doorsneed.

B.O.B.-polder of Binnendijksche Polder:
De B.O.B.-polder is samengesteld uit de Binnendijksche Polder, een deel van de Overscheenschepolder, de Bergerpolder en de Meentpolder.
Hij ligt deels in de gemeente Muiden.
Deze polder werd bemalen door een windschepradmolen aan de Naardertrekvaart, die zijn water op deze vaart uitsloeg. In 1911 is deze molen vervangen door een vijzelgemaal met een ruwoliemotor van 36/40 PK (Amsterdamsestraat 18).
Naarder-Keverdijksche Polder:
Deze polder is samengesteld uit de Keverdijksche en een deel van de Overscheensche Polder. Hij ligt gedeeltelijk in de gemeente Muiden.
De polder werd bemalen door een schepradwindmolen (de Keverdijksche Watermolen), die aan de Naardertrekvaart stond. Hij sloeg ook uit op deze vaart. Omstreeks 1915 is de molen vervangen door een schroefpompgemaal met een 17,5 PK draaistroommotor.

Naardermeer:
Het Naardermeer wordt bemalen door de windmolen "De Meer", die dateert uit 1809. Deze molen slaat het water uit op de in 1623 gegraven "Tocht", die rechtstreeks in verbinding staat met de Vecht.
In 1883 heeft men een derde poging ondernomen om het Naardermeer droog te malen. Hiervoor heeft men een stoomgemaal aan de Meerkade gebouwd; "De Machine" (Meerkade 5). Deze sloeg het water uit op de Naardertrekvaart (de boezem van de 's-Gravelandsevaart). Vanwege de problemen met kwelwater is ook de poging tot het droogmalen van het Naardermeer opgegeven. "De Machine" is reeds in 1886 buiten gebruik gesteld.

3. Grondgebruik

3.1 Agrarisch grondgebruik

Hoewel Naarden de enige stad in het Gooi was, was gedurende de grootste periode van haar geschiedenis de agrarische sector de voornaamste bestaansbron. In 1936 waren er binnen de vesting blijkens een woningonderzoek nog 18 percelen met stallen in of tegen het woongebouw. Hiervan was het merendeel nog in gebruik. In 1956 woonden er nog 18 (actieve) boeren binnen de vesting.
De westelijke veengebieden waren en zijn grotendeels nog in gebruik voor akkerbouw en als weidelanden voor de veeteelt. In de loop van de 19de en 20ste eeuw is de akkerbouw geheel verdrongen door veeteelt, aangezien het land steeds verder inklonk.
Het gebied direct ten westen van Naarden, bij de Keverdijkse polder, heet in oude bronnen de Schapenmeent. Volgens overlevering werden hier inderdaad schapen geweid. Maar in de 17de eeuw is dit gebied uitgegeven voor tuinbouw.
Van de afgegraven landerijen rondom Naarden staat op 19de-eeuwse kaarten aangegeven dat zij in gebruik waren als Meent, maar vermoedelijk waren er ook al vanouds tuinderijen (hoveniers) gevestigd. Aan het eind van de 19de eeuw werden deze gronden voor het grootste deel in gebruik genomen als bloemen- en boomkwekerijen.
In 1886 was 45 ha van de afgegraven grond in gebruik bij boomkwekers. In 1904 was dat toegenomen tot 77 ha en in 1912 tot 120 ha. Vanwege de tekorten tijdens de Eerste Wereldoorlog waren veel boomkwekers genoodzaakt over te stappen op de groenteteelt. Na 1926 werden veel boomkwekers uitgekocht ten behoeve van de uitbreidingen van Naarden. Er zijn nu nog enkele hoveniersbedrijven en boomkwekerijen behouden gebleven.
De buitendijkse landen ten oosten van het fort Ronduit waren in gebruik als Meent (gezamenlijk grasland), de buitendijkse landen ten westen van het fort als Maatlanden, rietvelden. Het gebied ten zuiden van de afgegraven landerijen in Naarden en het noordelijk deel van Bussum wordt veelal de Naarder en Bussummer eng genoemd en was als (gemeenschappelijk beheerd) akkerland in gebruik. Dat dit gebied na 1817 bij de gemeente Bussum is ingedeeld zal de gebruikers weinig gedeerd hebben aangezien het gebruik van engen en meenten in het Gooi onafhankelijk was van gemeentelijke jurisdictie.

3.2 Niet-agrarisch grondgebruik

De belangrijkste vorm van niet-agrarisch bodemgebruik rond Naarden bestaat uit de zandwinning. Vanaf de 17de eeuw heeft er rond de vesting Naarden zeer grootschalige zandwinning plaatsgevonden.
In de 17de eeuw had men het plan opgevat om de hogere zandgronden ten zuiden en oosten van de stad zoveel af te graven; dat ze in tijd van oorlog geinundeerd konden worden (zie 4.5).
In de 18de eeuw werd het peil van de afgravingen vastgesteld op 18 Rijnlandse duim (47 cm) boven het zomerpeil van het Naarder gracht-water: het Leliepeil. Behalve strategische motieven speelden er ook economische motieven mee. In de eerste helft van de 19de eeuw was het gebied rond Naarden voldoende verlaagd om een afdoende inundatie tot stand te kunnen brengen, maar men heeft de afzandingen uit commerciële overwegingen nog voortgezet tot omstreeks deze 1910. De afzanding geschiedde uitsluitend door particulieren, aanvankelijk onder streng toezicht van de militaire autoriteiten. Toen het strategisch doel was bereikt ging de afzanding ongebreideld voort.
De afgezande gronden, die waren doorsneden door zandvaarten, werden voornamelijk in gebruik genomen als tuinbouwgebied en

boomkwekerijen. In het zuiden van de gemeente (langs de Bussummervaart) zijn daarnaast ook enige blekerijen en industrieën gevestigd.
Pas in de loop van deze eeuw drong het besef pas door dat voortgaande afzandingen juist de aantrekkelijkheid van het Gooi als natuur- en woongebied aantastten. Omstreeks 1910 zijn de afzandingen beëindigd. Slechts op enkele plaatsen is de winning voorgezet, o.a. bij Oud-Naarden ten behoeve van de kalkzandsteenfabriek van Wygert Kooy.
Tussen 1921 en 1929 is er zand gewonnen op de zes ravelijnen van de stadsvesting. Er is 2520 m³ zand afgegraven en 1842 m³ puin.

Een tweede niet-agrarisch gebruik van de bodem bestaat in het recreatieve gebruik van de kuststrook. De uitspanningen Oud-Valkeveen en in mindere mate ook Oud-Naarden zijn sinds het eind van 19de eeuw uitgegroeid tot belangrijke centra van dagrecreatie.
Oud-Valkeveen is in deze eeuw uitgebouwd tot een speeltuin, pretpark en pannekoekenhuis.

3.3 Landschapsbeeld

In de gemeente Naarden zijn globaal drie soorten landschap te herkennen.
In het oosten van de gemeente is een zeer afwisselend landschap ontstaan door verschillende menselijke ingrepen en natuurlijke processen. De flauw naar het noorden afhellende noordflank van de Gooische zandrug is voor een belangrijk deel aan het eind van de 19de en begin van de 20ste eeuw afgegraven. Men heeft echter dammen voor wegen en eilanden voor bebouwing laten staan. De afgegraven gedeelten, doorsneden met zandsloten, zijn in gebruik als weidelanden en kwekerijen. Sinds de 17de eeuw zijn hier buitenplaatsen gesticht, met de bijbehorende bosaanplant (sterrebossen, parken), tuinaanleg en met bomen beplante (oprij)lanen (Valkeveenselaan e.a.). Sinds het einde van de vorige eeuw zijn er ook villa's en bungalows gebouwd, gedeeltelijk langs de voornaamste interlokale wegen en gedeeltelijk in speciaal hiervoor ontwikkelde villaparken. In het noorden wordt dit gebied begrensd door de Zuiderzeekust, die gedeeltelijk uit steile afslagkusten met stranden, flauwe begroeide hellingen en weidelanden (de Meent op de buitendijkse landen, direct ten oosten van het fort Ronduit) bestaat.

Rondom Naarden is het landschap veel vlakker. Ten zuiden en oosten van Naarden ontstaan door systematisch afgraving en in het westen omdat het het overgangsgebied tussen het zand- en veengebied is. Het gebied maakte tot 1926 deel uit van de verboden kringen rond de vesting Naarden, gordels waarin bebouwing en beplanting aan strenge regels onderhevig was ten einde ze in tijd van oorlog te kunnen egaliseren voor een vrij schootsveld. Pas toen deze verboden kringen werden opgeheven kon er in steen worden gebouwd en beplanting van bomen beginnen. Bebouwing en beplanting zijn dientengevolge betrekkelijk jong (na 1926).

Het landschapsbeeld in het westen van de gemeente wordt gekarakteriseerd als kleiweidegebied. Dit is in gebruik als grasland en voor grootschalige opslag (vuilnis, bouwmaterialen etc.).
Het Naardermeer met zijn directe omgeving wordt een veenweide/moerasboslandschap genoemd. Het gebied is reeds sinds 1906 een beschermd Natuurmonument. Rondom het meer groeien riet, hakhout, struiken en bomen. De onderbegroeiing is zeer dicht. Het grootste deel van het Naardermeer bestaat uit moerassige rietvelden, die een vrij kleine waterplas omgeven. In het terrein zijn nog resten van de ontginningspogingen aan te treffen: een gedeelte van de ontginningskade, wegen en kavelsloten.
(Zie afbeelding 8.)

4. Infrastructuur

4.1 Landwegen

Bij de stichting van Naarden in 1350 waren rond Naarden twee soorten wegen: doorgaande wegen naar Huizen, Bussum en het westen (Muiderberg) en wegen voor agrarisch gebruik, die de stad verbonden met de omliggende landerijen.
In de 16de en 17de eeuw groeide Amsterdam uit tot een zeer belangrijk handelscentrum. Daarmee namen de handelswegen naar Amsterdam in betekenis toe. Dit gold ook voor de handelsweg vanuit Duitsland. Ten oosten van Naarden liep deze weg over de hoge gronden van het Gooi en ten westen van Naarden over de 12de eeuwse zeedijk. Dit tracé was zeer bochtig en smal en ook gezien het grote aantal doorbraken van de Zuiderzee niet betrouwbaar. Tussen 1640 en 1642 is zij vervangen door het Zandpad, de weg naast de Naardertrekvaart (de Amsterdamsestraatweg). Ook het huidige tracé van de Amersfoortsestraatweg dateert vermoedelijk uit deze periode. Bij de aanleg van de huidige vestingwerken (1672-1685) rond Naarden is de infrastructuur ingrijpend gewijzigd. Om de stad heen werden wallen van 350 m breedte aangelegd, en vervolgens werd het terrein rond de stad afgegraven tot ca. +47 cm NAP. Het aantal toegangswegen tot de stad werd verminderd tot twee: slechts de handelsweg Amersfoort-Amsterdam gaf toegang tot de vestingstad. Alle verkeer voor en langs de stad werd zo door de vesting heen gevoerd. Alle andere wegen werden aangesloten op deze doorgaande weg.
Op de kaart van Kuyper uit 1865 staat deze weg als straat- of kunstweg aangegeven, een van de twee wegen in de gemeente Naarden. De weg is in twee fasen bestraat; in 1815 het gedeelte ten oosten van Naarden (de Amersfoortsestraatweg) en in 1839 het gedeelte ten westen van Naarden (Amsterdamsestraatweg).
De weg liep dwars door de stad Naarden, wat in de loop van de 19de eeuw steeds problematischer werd: de smalle poorten, haakse hoeken en smalle straten gaven veel oponthoud. Omstreeks 1910 kwamen er steeds meer stemmen uit de burgerij op om de poorten te slopen.
In 1915 werd op strategische gronden besloten de Amsterdamse poort te slopen en naast de Utrechtse poort een coupure aan te leggen. Daardoor konden de troepen zich sneller in en uit de vesting begeven.
In de jaren twintig van deze eeuw heeft men besloten deze weg (Amersfoort-Amsterdam) om Naarden heen te leggen. Aangezien deze weg dwars door de verdedigingslinie rond Naarden sneed moest er intensief met het Ministerie van Oorlog worden overlegd. Toen in 1926 de vestingstatus van Naarden werd opgeheven, waren de problemen dienaangaande opgelost. Toen heeft men gekozen voor het huidige tracé langs de Galgesloot (de Godelindelweg), zuidelijk om de stad heen heeft.
Het ontwerp voor dit traject was van de hand van ir. Th.K. van Lohuizen. In 1929 werd deze weg geopend: de Rijksweg. De Rijksweg volgt ten dele bestaande trajecten, waardoor er ten zuidwesten van de stad enige opmerkelijke bochten in het tracé aanwezig waren. Pas na de Tweede Wereldoorlog heeft het tracé een meer vloeiend verloop gekregen. Reeds in 1938 was deze weg al weer zo overbelast, dat men het gedeelte ten westen van Naarden verbreed heeft tot een vierbaans weg.
Nog geen vijftig jaar na de aanleg van de Rijksweg zuidelijk om Naarden heen is hij vervangen door een geheel nieuwe brede vierbaansweg (de A1), die naast de Amersfoortsestraatweg ligt, noordelijk om Naarden is heen gelegd en ten westen van de stad een geheel nieuw tracé volgt. Dit tracé was overigens reeds in de jaren twintig door ir. van Lohuizen voorgesteld.
De enige andere weg, die op de kaart van Kuyper als bestraat is aangegeven, is de straatweg naar Huizen. Deze regionale weg is aangelegd

naar aanleiding van het advies van een in 1830 ingestelde commissie, die ten doel had betere verbindingen tussen Naarden, Huizen, Blaricum, Laren en Eemnes te bestuderen. In 1836 werd koninklijke toestemming verkregen om het eerste deel van de weg aan te leggen en te bestraten. De weg kon pas worden doorgetrokken naar Huizen in 1838. Deze weg bestaat uit een smalle rijweg met klinkers met aan weerszijden een onbestrate strook met bomen. Langs het westelijke deel van de weg is een ventweg aangelegd, die een reeks woningen uit 1938 ontsluit.
De Oud-Huizerweg (Oostdijk), die langs de buitenplaatsen aan de Zuiderzeekust liep, is toen in verschillende stukken verkocht. Enkele hiervan zijn vervolgens opgeheven en buiten gebruik gesteld. Zo is het buitendijkse gedeelte in de Naardense Meent tot grasland geworden.
Aan het stratenpatroon van de vesting is sinds de veertiende eeuw vrijwel niets veranderd. Wel is het aantal poorten verminderd van zes in de 14de eeuw, naar twee in de 17de eeuw. Uit strategisch oogpunt was dit een grote vooruitgang, aangezien poorten de zwakste schakels in de vesting vormen. Voor de bewoners, waarvan het grootste deel in de agrarische sector werkzaam was, was dit zeer lastig. De zes poorten zorgden voor de meest directe verbindingen met het omliggende landerijen; met twee poorten moesten soms grote omwegen gemaakt worden.
Met de economische en bestuurlijke neergang van de stad in de 17de en 18de eeuw decentraliseerden steeds meer diensten en instellingen. Het ontbreken van goede verbindingen met de omliggende dorpen werd als een steeds groter gemis ervaren. Voor de aanleg van de vestingwerken verbond de Bussummer Kerkweg Bussum en Naarden op rechtstreekse wijze. Nadien moest men om Bussum te bereiken de omweg over de Laarderweg maken. Pas omstreeks 1828 werd een brug over de Bussummervaart aangelegd, zodat men via de Galgesteeg (Godelindeweg) en de Bussummer Kerkweg (Lambertus Hortensiuslaan) naar Bussum kon gaan. Deze beide wegen zijn ontstaan bij de afzandingen van het gebied ten zuiden van de vesting. De oorspronkelijke wegen zijn ook hier vergraven.
In 1858 werd een grintweg aangelegd over de bedekte weg tussen de Amsterdamsepoort en de Utrechtsepoort. Hiermee werd de verplaatsing van troepen rond de vesting verbeterd. In 1871 werd deze grintweg verbonden met de Bussummer Kerkweg, door middel de Thierensweg. Hiervoor werd een coupure in de buitenwal gemaakt en een brug over de buitengracht gelegd. Dit bekortte de weg naar Bussum aanmerkelijk.
Na de aanleg van het station in 1874 werd de weg naar Bussum nog belangrijker. Daarom werden nog in hetzelfde jaar de Galgesteeg en de Lambertus Hortensiuslaan verhard met puin en sintels.
In 1878 werd de Galgesteeg van grint voorzien. In 1879 werd een houten voetgangersbrug van het bastion Turfpoort naar de Thierensweg geslagen, de Kippebrug. Dit halveerde de weg naar Bussum.
Naarmate de gemeente Naarden door de aanleg van nieuwe wijken groeide werd het steeds bezwaarlijker dat de vesting slechts twee toegangswegen had: Amersfoortsestraatweg en Amsterdamsestraatweg, en één voetgangerstoegangsweg: de Kippebrug.
Vooral de slechte verbinding met Bussum en het station werd in toenemende mate als een bezwaar gevoeld. Reeds in 1910 werden de eerste plannen voor een doorbraak door de vestingwallen ingediend. Na afloop van de Eerste Wereldoorlog kwamen deze plannen weer in de aandacht. Ook werden er plannen ontwikkeld om de hele vestingwal te slechten.
In 1926 werd de vestingstatus van Naarden opgeheven en vervielen de militaire bezwaren tegen doorbraken door of het slechten van de wallen. Echter in 1921 waren de vestingwallen van de stad opgenomen op de "Voorlopige lijst van Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst", waarmee de vesting op cultuurhistorische gronden niet geslecht mocht worden. Derhalve werden er plannen ontwikkeld voor een doorbraak door de wallen, een verkorte weg naar Bussum en het station. Tevens moest deze weg aansluiten op de nieuwe Rijksweg, waarvan het

definitieve tracé pas omstreeks 1927 werd vastgesteld, een goede verbinding tussen de uitbreidingswijken vormen en de vesting zo min mogelijk aantasten.
In 1930 werden het uitbreidingsplan van de gemeente goed gekeurd. Het aangegeven tracé voor de doorbraak leek daarmee ook vastgesteld. Het plan van uitvoering uit 1934 werdt echter door een rechtelijke uitspraak in 1936 afgewezen. De stedebouwkundige, verkeerstechnische en vestingbouwkundige visies bleken nog niet verenigd te zijn. Uiteindelijk werd hulp ingeroepen van de architect W.M. Dudok. Samen met B.T. Deenik, Naardens stadsarchitect, ontwierp hij een nieuwe variant. Hierin volgt de weg een historisch tracé: een flauw s-vormig tracé over de rand van een ravelijn. Dit bleek aanvaardbaar voor alle partijen. Op 14 februari 1938 werd begonnen met de aanleg, als werklozenproject. Op 9 juni 1939 wordt uiteindelijk de doorbraak officieel in gebruik genomen als de Burgemeester van Wettumweg. Buiten de vesting werd de nieuwe weg aangesloten op de Thierensweg (via de Alexanderlaan) en op de Rijksweg (via de Koningin Wilhelminaweg). Na de oorlog werd de Meerweg verbonden met de Rijksweg (Burgemeester Visserlaan).
In de jaren vijftig waren de militaire loodsen op de hoek van de Cattenhagestraat en de Amsterdamsepoort reeds gesloopt en vervangen door woningen. Daarbij heeft men tevens het brede Burgemeester Wesselingplein gevormd, een inleiding tot een verkeersdoorbraak door de stadskern.
(Zie afbeeldingen 10a t/m 10d.)

4.2 Waterwegen

Het Gooi kende van oorsprong geen waterwegen, behoudens enkele doodlopende beken voor de afvoer van het regenwater. De Vecht aan de westzijde en de Eem aan de oostzijde zijn de waterwegen die het Gooi het dichtst naderen.
De Zuiderzee (Gooimeer) ligt op ongeveer 500 meter ten noorden van de stad. In 1403 werd Naarden door hertog Albrecht V toestemming gegeven een haven door de Meentlanden heen te graven. De haven bleek slecht bruikbaar te zijn door de sterke verzanding. Waarschijnlijk is het noordlijke deel van de Karnemelksloot in de 15de eeuw gegraven om de haven te kunnen spuien. Na de aanleg van de nieuwe vestingwerken (1579 ev) werd een nieuwe buitendijkse haven gevormd, door aanpassing van het noordelijke deel van de middeleeuwse stadsgracht. Bij de aanleg van de huidige vestingwerken (1672-1686) heeft men definitief besloten de haven te laten vervallen.
Belangrijk voor de waterwegen rond Naarden is de inpoldering van het Naardermeer. Het meer is tussen 1623 en 1629 drooggemalen. Nog geen half jaar later heeft men het meer weer onder water laten lopen als verdedigingsmaatregel. Sindsdien is het niet weer gelukt het meer droog te malen.
Voorafgaand aan de inpoldering heeft men het zuidelijk deel van de Karnemelksloot gegraven, de "Gooise uitwatering". Deze loopt van de Naarder haven tot aan de vaart langs de Loodijk, die later is vergraven tot de 's-Gravelandse Vaart. De aanleg van de 's-Gravelandse Vaart in 1637/38 heeft de Karnemelksloot min of meer overbodig gemaakt.
Wel had Naarden zo via 's-Graveland een binnenlandse vaarverbinding met Amsterdam. De aanleg van de Naardertrekvaart (1640) maakte de Karnemelksloot geheel overbodig.
In overleg met de steden Muiden en Amsterdam is tussen 1640 en 1642 de Muider- of Naardertrekvaart aangelegd. In het octrooi van de aanleg uit 1640 was bepaald dat deze trekvaart slechts voor passagiersvaart was bedoeld. Maar na de beslissing de zandgrond rond Naarden af te graven, werd in 1680 bepaald dat het kanaal verdiept en verbreed moest worden om het afgegraven zand naar Amsterdam (dat toen net zijn grote uitbreidingen realiseerde en veel bouwzand nodig had) te vervoeren.

De Naardertrekvaart heeft zijn huidige breedte verkregen door de afkalving van de oevers.
De stadsgrachten van Naarden waren steeds de schakel in alle waterwegen.
Als waterwegen hadden de zandsloten in de afgegraven gordel rond Naarden een zeer geringe betekenis: zij dienden slechts voor de afvoer van het afgegraven zand. Op de afgegraven gedeelten diende zij nog als aan- en afvoersloten voor de hoveniers en boomkwekerijen.
Slechts de Bussummer Vaart had een grotere betekenis. Dit was van oorsprong slechts een zandvaart, maar na toestemming van Krayenhof is deze in 1796 en 1797 verbreed en verlengd tot aan de kern van Bussum om daar als haven te dienen. Veel van deze zandvaarten zijn bij de stadsuitbreiding van Naarden en Bussum in deze eeuw gedempt en de terreinen in een aantal gevallen weer verhoogd (van 40 cm tot 70 cm + NAP).
(Zie afbeelding 11.)

4.3 Dijken en kaden

De dijken en kaden zijn vooral in het westen van de gemeente Naarden aan te treffen en dateren voornamelijk uit de periode voor 1850.
De belangrijkste dijk in Naarden is de zeedijk, die ondanks de doorsnijding van de nieuwe Autoweg (A1) nog goed te herkennen is.
De 12de eeuwse zeedijk bij Naarden ligt tussen de hoge zandgronden van het Gooi en de Muiderberg. Oorspronkelijk eindigde de Westzeedijk bij Naarden op de hoge gronden, maar omdat het gebied ten oosten van Naarden werd afgegraven voor het stellen van inundaties, heeft men de Oostdijk aangelegd. Deze dijk, die reeds in 1676 is aangelegd (toen men nog slechts de eerste hand aan de afgraving had gelegd), vindt zijn aanvang bij de wallen van Naarden en eindigt in de bossen bij Oud Naarden.
De stad Naarden zelf ligt nu overhoeks in de zeedijk en een gedeelte van de wallen en de beren (gemetselde dijken in de stadsgracht) maakt deel uit van de kustverdediging.
Voor de zeedijk liggen de buitendijkse landen: de Naardense Meent en de maatlanden. Deze worden beschermd door kaden: de betuinde oever en de zanddijk.
De Kever- en Broekerdijk zijn 12de-eeuwse binnendijken, die de polders ten zuiden van de zeedijk moesten beschermen tegen overstromingen van het Naardermeer. Ook buiten de Keverdijk bevonden zich buitendijkse landen, deze lagen aan de rand van het Naardermeer ten zuiden de dijk. Door de inklinking en oxidatie van het veen moesten de landen in het westelijk deel van de gemeente Naarden bemalen worden. In de 16de en 17de eeuw werden polders gevormd met een kunstmatige waterbeheersing.
Voor de drooglegging van het Naardermeer heeft men direct na de verlening van het octrooi (in 1623) een ringkade aangelegd, waarvan de Meerkade, de Voormeer en het Naardermeer (straat) deel uitmaakt. Het meer is enkele malen drooggemalen, maar de exploitatie bleek nauwelijks mogelijk. Iedere keer is het meer weer aan de elementen overgegeven. Nu zijn nog slechts enige ontginningskaden behouden gebleven, in vervallen toestand. In 1874 is dwars door het Naardermeer een kade aangelegd voor de Oosterspoorlijn: in het midden van deze kade bevindt zich een duiker.
(Zie afbeelding 13.)

4.4 Spoor- en tramwegen

In 1863 heeft de HIJSM (Hollandse IJzeren Spoorweg Maatschappij) een concessie verkregen voor de aanleg van een spoorlijn tussen Amersfoort, Hilversum en Amsterdam, met een aftakking tussen Hilversum en Utrecht.

In deze eerste plannen liep het tracé rechtstreeks van Hilversum naar Amsterdam. Daarbij werden Naarden en Weesp niet aangedaan.
Bij de uiteindelijke concessie, die in 1871 is verleend, werden stopplaatsen bij Naarden en Weesp voorzien. De spoorlijn werd hiertoe vanuit Hilversum naar Naarden geleid en vervolgens met een bocht dwars door het Naardermeer naar Weesp en Amsterdam. Op 10 juni 1874 werd de gehele spoorlijn geopend.
Vanwege de verboden kringen rond de vestingwerken van en rond Naarden moest het station voor Naarden in de gemeente Bussum worden gebouwd. Het station ligt dientengevolge dichterbij de kern van Bussum dan van Naarden.

Aangelokt door het overweldigende succes van de treinverbinding met het Gooi, richtten twee particulieren (C. de Bok en J.M. van de Meulen) de Gooische Stoomtram Maatschappij op (GSTM). In 1881 werd de lijn Amsterdam-Muiderberg-Naarden aangelegd. In de gemeente Naarden liep de lijn via de Amsterdamsestraatweg, Amsterdamsepoort, Cattenhagestraat naar de Marktstraat. In 1882 is de lijn doorgetrokken naar Laren, via de Amersfoortsestraatweg en de Naarderstraat (in Laren). Daar vond hij aansluiting op een tweede lijn Hilversum-Laren-Blaricum-Huizen, die ook in 1882 voltooid werd. Het was aanvankelijk de bedoeling om Naarden en Huizen te verbinden, maar dit leverde problemen. De concessie voor de lijn Naarden-Huizen werd verkocht aan de in 1883 opgerichte maatschappij "Stoomtram Bussum-Naarden". Deze maatschappij legde nog hetzelfde jaar de stoomtramverbinding tussen Bussum (station Naarden/Bussum) naar Huizen aan. Deze lijn liep vanaf het station Naarden-Bussum via de Comeniuslaan, Lambertus Hortensiuslaan, over de tol en de Huizerstraatweg naar Huizen.
Op 1 januari 1917 werd de exploitatie van de stoomtram Bussum-Huizen overgedragen aan de GSTM. De twee eindpunten van de tramlijnen in Huizen werden toen verbonden, waarmee er de zogenaamde ringlijn was gerealiseerd: van station Naarden/Bussum-Huizen-Laren-Hilversum.
Toen in 1938/39 de Amsterdamsestraatweg werd verbreed tot een vierbaansstraatweg werd het te duur om de tram te handhaven. Op besluit van de minister werd toen de tramlijn omgezet in een buslijn.
De overige tramlijnen werden spoedig daarna ook vervangen door buslijnen, nadat er tijdens en kort na de oorlog nog op verschillende trajecten korte tijd gebruik werd gemaakt van trams. Zelfs de opgebroken lijn Laren-Huizen-Naarden werd in 1942 nog herlegd.
In 1947/48 is de tram uiteindelijk opgeheven. Alleen voor de Chemische Fabriek Naarden werd de tram nog tot 1958 gehandhaafd.
(Zie afbeelding 12.)

4.5 Militaire infrastuctuur

Reeds vanaf de stichting van Naarden waren verdedigingsaspecten van groot belang. De strategische ligging op de enige (vrijwel) altijd begaanbare weg tussen Amsterdam en het Gooi vergde speciale defensieve maatregelen. Omdat in de 17de eeuw de weg naar Amsterdam aanzienlijk verbeterd was (het Zandpad of de Amsterdamsestraatweg en de Amersfoortsestraatweg), werd deze stad kwetsbaarder voor aanvallen uit het oosten. Amsterdam had er dus alle belang bij Naarden uit te bouwen tot een vooruitgeschoven verdedigingspunt.
Naarmate aanval en verdediging evolueerden moesten steeds grootschaliger en kostbaarder maatregelen worden getroffen. Deze vestingbouwkundige maatregelen en ingrepen hebben op de stad (vesting) Naarden en het omliggende gebied tot 1926 in belangrijke mate hun stempel gedrukt.
Aanvankelijk bleek het voldoende om rond de stad een verboden zone in te stellen van 500 roeden (1750 meter). Deze maatregel, die is vastgelegd in een door Philips de Goede afgegeven keur uit 1442, diende ervoor om

een vrij schootsveld te verzekeren. In de 17de eeuw werden er plannen ontwikkeld voor de realisatie van een aaneengesloten verdedigingslinie rond Holland: de Hollandse waterlinie. Naarden werd in deze linie opgenomen, maar lag niet in de te inunderen strook. Na de aanleg van de nieuwe vestingwerken (sinds 1674) werd besloten ook Naarden in de inundatiezone te brengen. Hiervoor moesten de hoge zandgronden rond de stad tot +47 cm NAP worden afgegraven. Vanaf de 17de tot het begin van deze eeuw is men hiermee bezig geweest.
Direct ten noorden van de stad is in 1746 de redoute aan zee gebouwd, die in 1785 met een retranchement met de stad is verbonden. In 1873 werd deze versterking vervangen door het huidige fort Ronduit, dat met een dekkingswal met de stad is verbonden.
In de Karnemelksloot is in 1787 een inundatiesluis gebouwd, beschermd door twee lunetten. Deze werken aan de Karnemelksloot zijn in 1873 verbouwd tot batterijen met bomvrije gebouwen. In 1873 is een grintweg aangelegd tussen de batterijen aan de Karnemelksloot en de Zwarteweg (de Verlengde Fortlaan) en omstreeks 1876 is op de westoever van de Karnemelksloot eveneens een grintweg aangelegd. Even ten westen van de stad ligt in de Keverdijkse polder de in oorsprong vermoedelijk laat 18de-eeuwse Inundatiekade. Deze is nog te herkennen als een groene strook in de tuinwijk Keverdijk.
Omstreeks 1815 werd Naarden opgenomen in de Nieuwe Hollandse Waterlinie, waarin ook de stad Utrecht in het beschermde gebied was opgenomen. In 1814 werden strengere bepalingen ingesteld voor bebouwing rond vestingen en forten. En in 1853 werden deze bepalingen verscherpt in de Kringenwet. In deze wet werd bepaald dat er rond een vestingwerk drie verboden kringen bestonden: een kleine kring, een middelbare kring en een grote kring.

Voor de kleine kring, die een strook van 300 meter rondom de vesting besloeg, was bepaald dat hier slechts in brandbaar materiaal mocht worden gebouwd bij een maximale oppervlakte van 40 m². Hiervoor moest toestemming worden gevraagd aan het Ministerie van Oorlog. Voor de bouw van een woonhuis was speciale toestemming vereist.
De middelbare kring lag in een strook van 300 meter rond de kleine kring, bij geschakelde vestingen slechts aan de frontzijde. Hier mochten houten gebouwen met een stenen voet van maximaal 50 cm en een stenen rookkanaal worden gebouwd. Ook hiervoor was toestemming noodzakelijk.
De grote kring lag in een kring van 400 meter rond de middelbare kring. Hiervoor waren verder geen bepalingen opgenomen. Alle bebouwing moest onmiddellijk verwijderd worden in tijd van oorlog of beleg. Het was dus zeer riskant om in de kleine en middelbare kring te bouwen.

Tussen 1851 en ca. 1900 is de vesting Naarden zelf op vele punten verbeterd voor in totaal meer dan ƒ 2.000.000,--. Toen de vesting in 1870 in staat van verdediging is gebracht heeft men vele gebreken geconstateerd, mede naar aanleiding van de "gemakkelijke" overweldiging van de Franse vestingsteden. Vanaf 1873 worden successievelijk alle bastions verbeterd en voorzien van bomvrije gebouwen en remises. Ook de courtines en ravelijnen werden aanmerkelijk verbeterd.
Daarnaast wordt veel aardwerk verzet en worden enige grintwegen aangelegd.
Ook op het grondgebied van de naburige gemeenten werden in deze periode de nodige werken uitgevoerd om de voornaamste toegangen tot de vesting te beveiligen: het "Offensief voor Naarden", bestaande uit een polygonaal fort op de vlakte ten zuiden van Bussum en twee vleugelwerken bij de uitvalswegen (Amersfoortsestraatweg en Bussummergrintweg). Als aanvulling hierop zijn nog twee forten aangelegd ten zuidwesten van de stad: "aan de Koedijk" en "Vooruit Bussum".
Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog zijn nog enige versterkingen

uitgevoerd bij de bestaande forten: betonnen schuilplaatsen, loopgraven, batterijen, mitrailleurnesten en versperringen. In de kleine kring zijn 8 houten huizen gesloopt en vele bomen gekapt.
Om snellere troepenbewegingen in en uit de vesting mogelijk te maken werd in 1915 de Amsterdamsepoort gesloopt en naast de Utrechtsepoort een coupure aangelegd.
In datzelfde jaar, 1915, werd Naarden opgeheven als artillerie steunpunt, waarschijnlijk omdat de vesting te verouderd bleek. In 1926 werd de vestingstatus van Naarden (inclusief de omliggende werken) opgeheven. Daarmee vervielen ook de bepalingen van de Kringenwet van 1853.
(Zie afbeeldingen 14, 16 en 17.)

5. Nederzettingsstructuur

De nieuwe stad Naarden is in 1350 op een strategische plaats herbouwd. De hoofdvorm van de plattegrond is bijna rechthoekig: het stratenpatroon is zeer rechtlijnig en haaks. Vermoedelijk is het plan gebaseerd op de doortrekking van de Westzeedijk en een pad op de grens van het zand en veen (de Cattenhagestraat). De vestigingstad heeft nu nog steeds het 14de-eeuwse stratenpatroon.
Aanvankelijk was de stad slechts voorzien van een stadsmuur en een enkelvoudige gracht; in de 17de eeuw is de huidige uitgebreide dubbele vestingring met grachten om de stad aangelegd.
De stad heeft tot 1926 geen uitleg gekend, en geen voorsteden gehad.

De eerste bebouwing buiten de vesting bevond zich langs de uitvalswegen: de Amersfoortsestraatweg, de Amsterdamsestraatweg en de Huizerstraatweg (vanaf ca. 1860). Na de aanleg van de Oosterspoorweg en het station Naarden-Bussum in 1874 wordt de verbinding met Bussum zeer belangrijk. Na de aanleg van de Thierensweg (1877) en Kippebrug (1879) ontstaat er langs de Bussummer Kerkweg
(Lambertus Hortensiuslaan) lintbebouwing. Daarnaast is enige verspreide bebouwing: boerderijen, tuindershuisjes en enkele burgerwoningen (w.o. villa's en buitenhuizen).
Binnen de verboden kringen rond de vesting en de forten mag niet in steen worden gebouwd. Veel van de verspreide bebouwing rond de vesting is dientengevolge in hout uitgevoerd.

Aan het eind van de 19de en begin van de 20ste eeuw zijn er aan de grenzen van gemeente Naarden enkele bouwexploitanten actief, die voornamelijk villa's hebben gebouwd. Dit is geschied zowel in villaparken als in lineaire structuren. Deze ontwikkelingen sluiten aan op soortgelijke ontwikkelingen in Bussum (Het Spiegel,
Prins Hendrikkwartier) en Huizen (Oud-Bussem, De Stukken).
(Zie afbeelding 15.)

Uitbreidingsplannen
In het eerste gemeentelijke uitbreidingsplan, dat in 1912 is ontworpen door W.F. Nieuwstad uit Bussum en is goedgekeurd door de gemeenteraad op 5 maart 1914, worden voor het gebied ten zuiden en zuidwesten van de vesting villaparken aangegeven.
De verboden kringen rond de vesting worden daarbij geheel veronachtzaamd. Deze villaparken hebben een vrij formele vorm met centrale ronde pleinen en stervormig uitwaaierende straten. Ook in het gebied tussen de spoorlijn en de Lambertus Hortensiuslaan is een stratenplan ingetekend, dat zich geheel voegt tussen de zandsloten in de vorm van een soort visgraat.

Na de opheffing van de verboden kringen in 1926 zijn er veel meer en betere mogelijkheden tot stadsuitbreiding, hoewel de vesting als monument behouden dient te blijven. In 1927 gaf de gemeenteraad de stadsarchitect B.T. Deenik opdracht een nieuw uitbreidingsplan (voor de gehele gemeente) te maken, naar aanleiding van de opheffing van de verboden kringen, de verwachte en gewenste bevolkingsgroei, de omlegging van de Rijksweg en de realisatie van een verkeersdoorbraak door de stadswallen.
Eén van de voornaamste elementen in het plan werd gevormd door een groengordel, waarbinnen slechts in een open verkaveling gebouwd mocht worden of land- en tuinbouwfuncties worden gerealiseerd.
Gedeputeerde Staten keurden het plan op 15 januari 1930 goed. Na een beroep van een aantal burgers, die uit speculatie-overwegingen grond rond de vesting hadden aangekocht en hun investering door de groen-

gordel teloor zagen gaan, werd bij KB van 18 juli 1930 besloten dat de groengordel niet zonder meer mocht worden gehandhaafd. De nieuwe wijken ten zuiden van de vestiging zijn gerealiseerd volgens deel-uitheidingsplannen, alle van de hand van B.T. Deenik. Het uitbreidings-plan (voor de gehele gemeente) is daar in op vele punten gewijzigd. Vanwege de grote hoeveelheid wijzigingen werd in gemeenteraads-vergadering van 10 oktober 1938 besloten om het grootste deel van het uitbreidingsplan (voor de gehele gemeente) te herzien. Hiertoe werd opdracht verstrekt aan het architectenbureau ir. J. Gratama en ir. J.W. Dinger. D.F. Tersteeg werd als adviseur toegevoegd. Pas na de Tweede Wereldoorlog is dit nieuwe plan tot stand gekomen.

5.1 Bevolkingsontwikkeling

Naarden had in 1851 nog slechts 2194 inwoners, duidelijk minder dan in 1514 toen de stad ongeveer 3000 inwoners telde. Naarden was met ca. 3000 inwoners de grootste bevolkingskern in het Gooi, dat naar schatting in totaal ca. 5000 inwoners had, en was zelfs op Nederlands niveau een middelgrote stad. In de 16de eeuw loopt de economie van Naarden sterk terug, enerzijds door de concurrentie van de grote steden (o.a. Amsterdam) en anderzijds door de oorlogshandelingen. Berucht is de verwoesting van de stad door de Spanjaarden in 1572, waarbij ook het grootste deel van de bevolking werd vermoord. In de 17de eeuw weet Naarden nog enige welvaart te verwerven, maar in de loop van de 18de eeuw werd de stad als voornaamste plaats van het Gooi door Hilversum overvleugeld.

Pogingen om burgers aan te trekken met (belasting)voordelen en het opleggen van beperkingen aan de andere gemeenten in het Gooi mochten niet meer baten. In het begin van de 19de eeuw zag zelfs het nauwelijks 500 inwoners tellende Bussum kans zich los te maken van Naarden.
In 1850 was Hilversum met 5154 meer dan dubbel zo groot als Naarden en zelfs Huizen was toen al groter.
De beperkingen die de vestingstatus Naarden oplegde (isolement als vesting, omwalling, verboden kringen) zorgden ervoor dat Naarden aan het eind van de 19de eeuw niet kon profiteren van de bevolkingsaanwas en de toenemende welvaart in het Gooi.
Vanaf ca. 1890 worden aan de grenzen van de gemeente villa's gebouwd, in aansluiting op de ontwikkelingen in de buurgemeenten. Tussen ca. 1902 en 1915 is dientengevolge een toename in de groei te constateren.
Pas de opheffing van de vestingstatus in 1926 maakt het mogelijk om in het gebied tussen de vesting en de gemeentegrens met Bussum grote uitbreidingen tot stand te brengen. De bevolking groeit in deze periode met sprongen. Vooral tussen 1930 en 1940 groeit de bevolking spectaculair, namelijk van 5839 tot 10228 inwoners.

jaar	inwoners
1851	2194
1860	2165
1870	2676
1880	2823
1890	3153
1900	3682
1910	3923
1920	5093
1930	5839
1940	10228

Het is interessant de verdeling van de bevolking over het grondgebied van de gemeente Naarden voor verschillende jaren te vergelijken. Hiervoor zijn cijfers beschikbaar over de jaren 1930, 1947, 1956 en 1960.

	1930	1947	1956	1960
vesting	2673	2874	2676	2586
Naarden-zuid	1879	6694	7105	8486
Keverdijk	632	1559	2681	3488
Naarden-oost (1)	99	321	270	274
Naarden-west (2)	452	246	271	275

Bron: "naar een nieuw Naarden", rapport, z.j. (1964?)
(1) Drafna/Valkeveen
(2) verspreide bevolking in de westelijke polders

Wat in deze staat als eerste opvalt is de enorme toename van de bevolking in Naarden-zuid, tussen 1930 en 1947. Dit is inderdaad het gedeelte van Naarden, waar na de opheffing van de verboden kringen de ene woonwijk na de andere is verrezen. Het tweede aspect, dat in deze lijst opvalt is de grote bevolkingsdichtheid van de stadskern (de vesting). In 1514 woonden de ca. 3000 mensen vrijwel allen in de kern. In 1947 woonden 2874 mensen in de kern: een zeer geringe afname. Deze cijfers geven tevens aan, dat er in Naarden slechts een zeer geringe city-vorming is opgetreden. Ook nu nog is dat niet het geval.

5.2 Vesting

De kern van de gemeente Naarden wordt gevormd door de stad en vesting Naarden. Deze stad is in 1350 gesticht als grensvesting van het gewest Holland. De ligging is zowel op strategische (het punt waar de wegen uit het Gooi overgaan van de hoge gronde op de zeedijk) als op economische gronden (haven, tol en overslag) gebaseerd.
Blijkbaar is de stad zo ruim van opzet geweest, dat geen enkele stadsuitbreiding noodzakelijk is gebleken. Het huidige stratenpatroon is op enkele details na nog gelijk aan dat uit de 14de eeuw.
Tussen 1350 en 1574 was de stad omgeven door een stadsmuur en een enkelvoudige gracht. In deze muur waren in totaal zes poorten opgenomen, waarvan vier aansloten op uitvalswegen en er twee voor agrarisch gebruik waren. Nadat de Spanjaarden in 1572 de stad ontmanteld hadden, veel verwoestingen aangericht hadden en het grootste deel van de bevolking hadden uitgemoord, is de stad tussen 1574 en 1614 voorzien van een nieuwe versterking bestaande uit een wal met vijf bastions en een gracht. De oude noordwestgracht werd toen binnen de omwalling opgenomen als buitendijkse haven. Het aantal poorten van de stad is toen verminderd van zes tot vijf. Het zwaartepunt van de centrumfuncties is daarbij verschoven. Op bebouwingsniveau is de stad aangepast aan deze veranderingen.
Met de onstuimige groei van Amsterdam werd de handelsroute vanuit Duitsland, via Amersfoort en Naarden naar Amsterdam van steeds groter belang. De verbeteringen van deze handelsroute (aanleg Amersfoortsestraatweg en Amsterdamsestraatweg) maakten Amsterdam kwetsbaarder voor aanvallen uit het oosten. Daarom is Naarden als vooruitgeschoven vesting van Amsterdam ingericht, waartoe Amsterdam veel geld heeft bijgedragen.
Naar aanleiding van de inname van de stad in 1672 door de Franse troepen is Naarden tussen 1674 en 1686 versterkt tot een vesting met een gereveteerde hoofdwal, vijf gereveteerde ravelijnen en een aarden ravelijn. Rond de vesting ligt een enveloppe: een gebastioneerde wal met

een bedekte weg. Het geheel is voorzien van een dubbele gracht.
Omstreeks 1690 en 1730 is de vesting verbeterd en versterkt.
Het aantal poorten is tot twee gereduceerd: de Amsterdamse poort en de Utrechtse poort. De centrumvoorzieningen zijn sindsdien geconcentreerd tot het tracé van de hoofdstraat door de vesting. Rond de vesting is het terrein afgegraven tot ca. + 47 cm NAP. Naarden kreeg daarmee een steeds geisoleerder positie ten opzichte van de omgeving.
In de loop van de 17de en 18de eeuw stortte de economie van Naarden in, zowel vanwege de opkomst van Amsterdam als vanwege de sterk beperkende bepalingen waaraan de vestingstad was onderworpen. In deze periode overvleugelt Hilversum Naarden. In de tweede helft van de 18de eeuw was Naarden zo sterk verarmd dat er op afbraak van huizen 100 pond boete werd geheven.
In de Franse tijd was te Naarden een belangrijke Franse troepenmacht aanwezig. In 1814 werd de stad belegerd en vervolgens ingenomen door Nederlandse troepen. Van de in totaal 391 huizen zijn toen 227 beschadigd. Vele huizen moesten gesloopt worden. Nogmaals werd een verbod uitgevaardigd op sloop van huizen, maar een fout in de tekst van de wet maakte het toch mogelijk de huizen te slopen als de voorgevel maar bleef staan. Omstreeks 1850 was de stad nog steeds in een vervallen staat. De magistraat deed in deze periode vooral zijn best om tot uitbreiding van de militaire infrastructuur te komen.
De vesting is tussen 1851 en 1900 verbouwd en gemoderniseerd.
Het hoogtepunt van deze verbeteringen lag tussen 1873 en 1880.
In het begin van de 20ste eeuw bleek de doorgangscapaciteit van de twee poorten in Naarden bij verre onvoldoende. Herhaalde aanvragen tot verbreding van de poorten mochten niet baten, tot in 1915 op defensieve gronden is besloten de Amsterdamse poort te slopen en naast de Utrechtse poort een coupure te maken. De legers konden zo makkelijker in en uit de vesting trekken. Aan het eind van de 19de en begin van de 20ste eeuw blijkt de stad ernstig verpauperd te zijn: woningenquêtes spreken over overbezetting van de woningen, overbevolking en verkrotting. Te oordelen naar het woningbestand zijn er belangrijke vernieuwingen gerealiseerd tussen ca. 1890 en 1920 en tussen 1930 en 1940.
Na de opheffing van de vestingstatus in 1926 hopen veel Naardense politici eindelijk de vestingwerken te kunnen slechten en zich te bevrijden van deze knellende band, maar aangezien de vestingwerken in 1921 op de "Voorlopige lijst der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst" is geplaatst bleek dat niet mogelijk. Opvallend is dat in de periode tussen 1915 (opheffing van Naarden als artillerie-steunpunt) en 1921 (status als monument) concessies zijn uitgegeven voor de afgraving van de ravelijnen, ten behoeve van de zandwinning.
Vanaf ca. 1910 is een bijna niet aflatend debat gevoerd over de plaats en het tracé van een derde uitgang uit de vesting, een nieuwe poort (zie hoofdstuk 4.3). Deze moest de binnenstad een goede verbinding met Bussum, Hilversum en 's-Graveland, het station Naarden-Bussum en de nieuwe stadsuitbreidingen geven. Uiteindelijk is een tracé met een historische vormgeving gekozen: de poort ligt tussen twee bastions, de weg loopt over de rand van een ravelijn en gaat haaks over de buitenwal. Deze nieuwe weg ligt niet in het verlengde van een bestaande weg maar in de zichtas van de grote kerk. Om alle wegen een goede aansluiting te geven op de nieuwe doorbraak is de Westwalstraat verbreed en aangesloten op de weg door de (gesloopte) Amsterdamsepoort.
In de jaren vijftig zijn belangrijke saneringen in de stad uitgevoerd, voornamelijk door afbraak en vernieuwing van bebouwing. Ook de militaire loodsen aan de Cattenhagestraat zijn toen gesloopt en vervangen door woningen. Daarbij heeft men achter de Amsterdamsepoort een breed plein aangelegd: het Burgemeester Wesselplein.
In 1964 heeft het stadsbestuur een nieuwe nota over de sanering van de binnenstad van Naarden doen laten verschijnen, waarin grotere

saneringen en een grote verkeersdoorbraak werden voorgesteld. De kern van deze doorbraak zou worden gevormd door een plein voor de St. Vituskerk, waarvoor een compleet bouwblok moest worden gesloopt. Slechts weinig hiervan is gerealiseerd: alleen aan de westzijde van de kerk heeft men bebouwing gesloopt ten behoeve van een pleintje. Tegelijkertijd is men begonnen met de restauratie van de vestingwerken, een grootschalig project waarmee men nu reeds 26 jaar mee bezig is. In de jaren zeventig en tachtig hebben in de binnenstad veel renovaties en restauraties plaatsgevonden. De uitgevoerde nieuwbouwprojecten zijn in schaal en materiaalgebruik aangepast aan het karakter van de vesting; dat geldt ook voor de grotere projecten, zoals het nieuwe raadhuis.

5.3 Naarden-Zuid

Het gebied ten zuiden van de vesting was in de 17de en 18de eeuw uit strategische overwegingen geheel afgegraven tot het "Leliepeil", ca. + 47 cm NAP. Het oostelijk deel van het gebied was ingenomen door boomkwekerijen en tuinbouwbedrijven. Het westelijk deel, bij de Karnemelksloot, was eveneens in gebruik bij boomkwekers en hoveniers maar ook als weideland, voor de teelt van hakhout e.d.. Langs de Bussummervaart lagen enkele blekerijen.
Het grootste deel van het gebied lag in de verboden kringen van de Vesting Naarden, waarin strenge eisen aan de aard en het materiaalgebruik van de bebouwing waren gesteld. In praktijk kwam het erop neer dat slechts in hout gebouwd kon worden, opdat deze bebouwing in tijd van beleg snel opgeruimd kon worden. Tussen deze afgravingen waren enkele wegen gespaard gebleven, die de tuinderijen en blekerijen ontsloten: de Galgesteeg (Godelindeweg), de Bussummer Kerkweg (de huidige Lambertus Hortensiuslaan) en de Zwarteweg. Na de aanleg van het station Naarden-Bussum in 1874 vormden deze zandpaden de hoofdweg naar het station. Door verschillende wijzigingen in de wegenstructuur werd de weg enige malen verkort en verbeterd. Belangrijk was de aanleg van de Kippebrug in 1879, die een rechtstreekse (voetgangers) verbinding tussen de vestingstad en het station mogelijk maakte.
In het zuidelijke gebied was weinig bebouwing. Er stonden verspreid enkele tuinderswoningen, gebouwen van blekers en boerderijen. Langs de hoofdwegen (Amersfoortsestraatweg, Huizerweg) was een zeer open lintbebouwing. Met het toenemend belang van de Lambertus Hortensiuslaan ontstond aan het eind van de 19de eeuw hier een open lintbebouwing: een café, enkele burgerhuizen en winkels.
Aangelokt door het overweldigende succes van de exploitatie van villaparken in Bussum, kwamen aan het eind van de 19de eeuw ook exploitatievoorstellen van Naardense ondernemers. De boomkweker A.G.M. Richard diende in 1896 een exploitatievoorstel voor de bebouwing van zijn gronden aan de Comeniuslaan en de Lambertus Hortensiuslaan in. De gemeenteraad verwierp dit voorstel, omdat men bang was dat er door bouw hier nog meer "kapitale" huizen binnen de vesting leeg zouden komen te staan. Een gewijzigde plan van burgemeester en wethouders voor dit terrein werd kort daarop wel aangenomen. Aangezien er toch nog de nodige problemen waren bij de uitvoering hebben Jac. Smits, A.G.M. Richard en A. Richard in 1898 een nieuw plan ingediend voor de exploitatie van een veel groter terrein tussen de Lambertus Hortensiuslaan en de Spoorlijn. De gemeenteraad keurde dit plan is op 1 februari 1898 goed, waarbij tevens de naam "Wilhelminapark" werd vastgesteld. Dit plan sloot geheel aan op het plan, dat in Bussum was ontwikkeld voor het gebied tegenover het station: het Prins Hendrikpark.
Het Wilhelminapark lag in zijn geheel buiten de Verboden Kringen van de vesting, zodat hier in steen gebouwd kon worden. In de jaren twintig van deze eeuw zijn de laatste percelen bebouwd.
In de eerste ontwikkeling van bebouwing van het gebied ten zuiden van

Naarden is een duidelijk verband met de aanleg en vooral verharding van de wegen te constateren.
In 1882 werd besloten om de Zwarteweg te begrinten, waarbij de gemeente Bussum de helft van de kosten voor haar rekening nam. Deze verharding is duidelijk met het oogmerk geschied om ondernemers ertoe aan te zetten hier bebouwing op te richten. De belangstelling bleek echter ver beneden verwachting en er werden slechts langs de Zwarteweg zelf enige woningen gebouwd. Er waren twee factoren, die een snelle ontwikkeling van het gebied ten noorden van de Zwarteweg in de weg stonden: allereerst was het gebied afgezand tot ca. + 47 cm NAP en geheel doorsneden door zandsloten (in visgraat-patroon) en daarbij lag het gebied voor het overgrote deel in de verboden kringen van de forten aan de Karnemelksesloot en de vesting Naarden.
Pas in 1901/1902 werd door G.E.A. Sandtmann, als directeur van de "Maatschappij tot exploitatie van onroerende goederen: Zeker Bezit", een tweetal wegen aangelegd: de Sandtmannlaan en Nagtglaslaan. Aan deze twee lanen heeft de maatschappij "zeker bezit" tussen 1909 en 1912 een groot aantal houten villa's gebouwd.
In 1912 legde A. Groot twee lanen in dit gebied aan: de Albert Grootlaan en de Jacobus Verhoeflaan. Het schijnbaar willekeurige tracé van deze wegen is geheel bepaald door het haakvormige verloop van de zandsloten in dit gebied.
De bebouwing aan deze straten werd omstreeks 1920 gerealiseerd: de percelen lagen buiten de verboden kringen en dientengevolge kon hier in steen gebouwd worden.
Langs de in 1874 als militaire weg aangelegde Fortlaan is voornamelijk in de jaren twintig incidentele bebouwing gerealiseerd: houten villa's gebouwd door eigenaar-bewoners.
Na de opheffing van de verboden kringen in 1926 heeft de B.T. Deenik, de stadsarchitect van Naarden, voor het gebied ten noorden van de Zwarteweg een uitbreidingsplan ontworpen, dat in 1932 werd goedgekeurd. Met particuliere bouwexploitanten werden in 1932 en 1934 overeenkomsten gesloten om deze woonwijk te realiseren: het Ministerkwartier. De bebouwing verliep snel, maar werd onderbroken door de oorlog. Na de oorlog is de wijk voltooid, nog grotendeels volgens het oude plan. In de jaren zeventig heeft men deze wijk nog verder uitgebreid, waarbij ook ten westen van de Cort van der Lindenlaan is gebouwd.
Het gebied ten oosten van de Lambertus Hortensiuslaan is nog tamelijk lang onbebouwd gebleven. In dit afgegraven gebied was een van de belangrijkste en invloedrijkste boomkwekers van Naarden gevestigd: J. Jurrissen. Reeds in het eerste uitbreidingsplan van de Gemeente Naarden uit 1912, ontworpen door W.F. van Nieuwstadt, waren er voorstellen om ook dit gebied te bebouwen. Hij had voorgesteld om er een villapark in te richten in aansluiting op de plannen die de bouwmaatschappij Oud-Bussem voor de terreinen rond de in 1907 aangelegde Brediusweg had ontwikkeld.
Op 23 december 1920 gaf de gemeente Naarden opdracht aan K.P.C. de Bazel een uitbreidingsplan te maken voor het gebied tussen de Godelindeweg en Brediusweg. De gemeente Bussum had De Bazel aangeraden, omdat hij ook reeds een ontwerp had gemaakt voor het gebied ten zuiden van de Brediusweg (gemeente Bussum). Bussum zette zich in deze periode sterk in om beter aansluitende stratenplannen in het Gooi te verkrijgen. Bij de voltooiing van zijn plan drong De Bazel aan op een snelle vaststelling van het plan, omdat er verscheidene plannen tot exploitatie lagen. Daarom heeft de gemeente een krediet beschikbaar gesteld voor een opdracht aan D.F. Tersteeg, om een exploitatie-ontwerp van dit gebied te maken.
Het plan van De Bazel is op 23 maart 1924 voorlopig vastgesteld om ongewenste ontwikkelingen tegen te gaan. In 1925 zijn de aanwezige zandsloten gedempt, behoudens de Bussummervaart, Godelindesloot en de Nagtglassloot.

Het grote probleem bij deze uitbreiding werd gevormd door de onzekerheid over het tracé van de nieuwe Rijksweg. Er is besloten om deze weg ten zuiden van Naarden te leggen. Na veel debatten over het tracé is uiteindelijk gekozen voor het tracé langs de Godelindeweg. Helaas was het ontwerp van De Bazel van een ander tracé uitgegaan. Omdat De Bazel was overleden in 1923, is aan de stadsarchitect B.T. Deenik in 1927 opdracht gegeven een gewijzigd ontwerp te maken. Hij is hierin bijgestaan door D.F. Tersteeg en W.M. Dudok. Het plan is op 28 december 1927 goedgekeurd door Gedeputeerde Staten van Noord-Holland. Vanwege de langdurige planningsperiode bleek het onmogelijk alle bebouwing te weren. In het midden van de jaren twintig is langs de Godelindeweg een aantal houten villa's gerealiseerd naar ontwerp van W.M. Dudok. Het terrein voor deze uitbreiding was ondertussen verkocht aan de NV Gooisch Grondbezit. In 1928 werd overeenstemming met deze maatschappij bereikt over de bouwexploitatie van deze gronden. Het terrein moest worden opgehoogd van + 47 cm naar + 70 cm NAP. Om de benodigde hoeveelheid zand te verkrijgen is een zeer grote vijver in het midden van het terrein gegraven.
Voor 1940 was vrijwel het gehele Rembrandtkwartier, zoals dit plan werd genaamd, voltooid. De bebouwing bestaat uit royale middenstandswoningen, veelal twee-onder-een-kap, en villabebouwing. Door de grote tuinen en het openbare groen heeft de wijk een zeer royale opzet. De Jan ter Gouwweg vormt een vreemd element in het plan. Dit is een oudere weg, waaraan enige bedrijven stonden, die waren geënt op de Bussummervaart. Ook was er al enige arbeidersbebouwing gerealiseerd. Om het exclusieve karakter van het Rembrandtkwartier te handhaven is deze straat slechts via een voetpad met de rest van het stratenplan verbonden.
Voor het gebied ten noordoosten van de nieuwe Rijksweg werd in 1932 een nieuw uitbreidingsplan vastgesteld, onder de naam van het in 1933 gesloopte landhuis de Bongerd. Dit landhuis was in 1903 gebouwd in opdracht van G.F. Dudok van Heel. Hij heeft het landgoed verkocht aan de heer Heyman.

In 1933 werd met de heer Heyman overeengekomen het terrein in exploitatie te brengen. In 1934 werd de naam Beethovenpark aan dit bouwplan gegeven. Ook hier was voorzien in een grote vijverpartij om het gebied voorafgaand aan de bebouwing met ca. 30 cm op te hogen. De bebouwing bestaat uit royale middenstandswoningen, in korte reeksen geschakeld. In 1940 was nog maar ongeveer de helft van het Beethovenpark bebouwd, toen het werd gestopt vanwege de oorlog. Pas in 1950 is met de verdere bebouwing aangevangen.

Voor het gebied tussen de Karnemelksloot en de Thierensweg, dat geheel in de verboden kringen was gelegen, werden kort na 1926 (het jaar van opheffing van de vesting en de verboden kringen) de eerste plannen gemaakt. In 1929 werd het plan van de gemeente-architect B.T. Deenik door de gemeenteraad goedgekeurd. Het moest echter nog enige malen worden gewijzigd zodat het pas in 1932 ter visie kon worden gelegd. In 1933 werd de naam Oranje-Nassaupark aan het plan gegeven. Tijdens de uitvoering zijn er nog wijzigingen doorgevoerd, namelijk in 1935 en 1937.
De eerste gedeelten van dit gebied werden nog in 1932 in exploitatie gebracht. Ook dit afgegraven gebied werd opgehoogd met zand uit een grote vijverpartij. In 1940 was nog maar ongeveer de helft van de bebouwing gerealiseerd. Na de oorlog heeft men de bebouwing voortgezet, volgens een gewijzigd uitbreidingsplan.
Naarmate de gemeente Naarden door de aanleg van nieuwe wijken groeide werd het steeds bezwaarlijker dat de vesting slechts twee toegangswegen had: de Amersfoortsestraatweg en de Amsterdamsestraatweg. Vooral de verbinding met de zuidwestelijke wijken en het

station werd in toenemende mate als een bezwaar gevoeld. Toen na de opheffing van het vestingstatuut van Naarden het militaire bezwaar tegen slechten van de vestingwerken verviel, werd de uitvoering van dit voornemen verhinderd door het feit dat de vestingwerken tot beschermd monument waren verklaard. Vanaf dat moment werden er vele plannen ontwikkeld om een derde poort in de wallen te maken: een doorbraak naar het zuidwesten. Door de vele tegenstrijdige belangen, kon pas in 1937 overeenstemming over het tracé worden bereikt.
Op 14 februari 1938 werd begonnen met de aanleg van deze weg, in 1939 officieel als M.P. van Wettumweg officieel in gebruik werd genomen.
Buiten de vesting is de nieuwe weg aangesloten op de Thierensweg en op de Rijksweg. In de jaren vijftig is de Meerweg in de tuinwijk Keverdijk aangesloten op het verlengde van de doorbraak. Langs deze weg is in de jaren zestig de wijk de Vierhoven gerealiseerd. Omstreeks 1970 is ook de ringweg rond Het Spiegel op deze weg aangesloten. In het verlengde van het Oranje-Nassaukwartier is in de jaren zeventig nog bebouwing gerealiseerd. Momenteel wordt het Ministerkwartier ten westen van de Cort van der Lindenlaan nog verder vergroot.

5.4 Tuindorp Keverdijk

Het gebied van het tuindorp Keverdijk hoort tot de westelijke veengebieden bij Naarden. Het is een binnendijks land en wordt omsloten door de oude zeedijk in het noorden en de Keverdijk in het zuiden. Zowel de zeedijk als de Keverdijk zijn in oorsprong 12de-eeuwse verdedigingsdijken tegen zee: de Zuiderzee in het noorden en het Naardermeer (dat in verbinding met de Vecht en Zuiderzee stond) in het zuiden. Het gebied behoorde tot de gemene weidegronden (de Meent) ten westen van Naarden. Het was in beheer bij "Stad en Lande van Gooiland".
Door de aanleg van de Muidertrekvaart (1640 - 1642) werd de Meent in tweeën gedeeld. Nadien werd het gebied tussen de trekvaart en de Keverdijk de Schapenmeent genoemd. Het is naar verluidt ook als zodanig in gebruik geweest, omdat hij zo'n geringe omvang had. Slechts langs de oevers van deze vaart zijn enige gebouwen opgericht, wat erop wijst dat er in de 17de eeuw al terreinen van de Meent (gemeenschappelijke weide) in particuliere handen waren gekomen.
In de 17de eeuw heeft de stad Naarden het gebied tussen de Keverdijk en Westzeedijk van "Stad en Lande van Gooiland" overgenomen in ruil voor de buitendijkse kampen (de stadskamp of havenland). Het gebied is daarna aan particulieren verpacht en verkocht als tuinbouwgrond.

Het westelijkste deel van dit gebied lag in de verboden kringen rond de vesting Naarden. In dit gedeelte van het gebied mocht tot 1926, het jaar van de opheffing van de vesting en verboden kringen, niet in steen worden gebouwd. Aan het eind van de 19de eeuw zijn hier enige houten militaire barakken opgericht: het barakkenkamp Schapenmeent.
Midden door het gebied liep de westelijk inundatiekade, die nog steeds als groenstrook herkenbaar is.

In de 19de eeuw was er onenigheid ontstaan over betaling van grondbelasting, die volgens nieuwe wettelijke bepalingen ook moest worden betaald door eigenaars van gronden in de Schapenmeent. Enkele eigenaars verzetten zich daartegen, zich beroepend op oude rechten. Naar aanleiding van een rechtszaak heeft de stad Naarden hier een aantal gronden geconfisceerd. Zij legde vervolgens in 1854 dwars op de weg langs de Naardertrekvaart de Huibert van Eijkenstraat aan. In de 19de eeuw stonden in dit gebied, afgezien van enkele schuurtjes, nog geen gebouwen. In 1855 werd een molen gebouwd.

In het begin van deze eeuw werd er geklaagd over de overbevolking en slechte woontoestanden in de vesting. Daarom zijn er verschillende plannen ontwikkeld om in de omgeving van de vesting arbeidershuisvesting op te richten. Deze plannen werden ernstig bemoeilijkt door de bepalingen van de verboden kringen: de bebouwing moest dus of in hout worden opgetrokken of ver van de vesting af worden gerealiseerd. Nadat de Minister van Oorlog zich persoonlijk op de hoogte had gesteld van de erbarmelijke huisvestingstoestand in de vesting Naarden, is een gedeeltelijke ontheffing van de verboden kringen verkregen.
Bij Koninklijk Besluit van 11 december 1920 (staatsblad 892) werd bepaald dat ten westen van Naarden een gebied van 87 ha niet langer onder de bepalingen van de Kringenwet zou vallen. Toen kon er een plan worden gemaakt voor de bouw van arbeiderswoningen in de Schapenmeent.
Op 3 maart 1921 werd het bestemmingsplan voor de Schapenmeent door de gemeenteraad goedgekeurd. Nog in datzelfde jaar werd door de in 1914 opgerichte woningbouwvereniging "Volksbelang" een reeks arbeiderswoningen opgericht aan de Huibert van Eijkenweg. Deze stenen arbeiderswoningen zijn ontworpen door L. Streefkerk.
Kort daarop, in 1924, is de eerste bebouwing langs de Keverdijk gerealiseerd. Vanaf 1929 werd de bebouwing van het gebied op complexmatiger wijze ter hand genomen en verrijst in rap tempo een arbeiders- en kleine middenstandswijk. De ruime opzet en het groene karakter van deze wijk doen al spoedig de naam "Tuinwijk Keverdijk" in zwang komen. De wijk groeit duidelijk vanuit het oosten naar het westen, waarbij de Huibert van Eijkenweg de basis vormt. Aan de oostzijde is nog slechts bebouwing langs de Generaal Krayenhofweg gerealiseerd. Omdat de vestingwerken als beschermd monument waren ingeschreven wilde men een brede strook onbebouwd land rond de vesting openhouden. De eigenaars van deze gronden protesteerden sterk tegen dit plan en na gerechtelijk procedures werd toch bebouwing ten oosten van de Generaal Krayenhoffweg toegestaan. Deze bebouwing is pas gerealiseerd in de jaren vijftig.
In 1941 was de tuinwijk Keverdijk opgerukt tot aan de A. Meursstraat, Majoor Kampsstraat en de Jan Houtmanstraat. Aan het Jan Houtmanplein is in 1941 de laatste vooroorlogse bebouwing gerealiseerd: arbeiders- en bejaardenwoningen. Het ontwerp van de bebouwing was in 1940 sterk versoberd en aangepast (het houtverbruik geminimaliseerd). Deze woningen zijn te beschouwen als de eerste "moderne" woningbouw te Naarden. Ze zijn nauwelijks te onderscheiden van de bebouwing zoals deze na de oorlog is gerealiseerd.

Na de oorlog werd de wijk voltooid in de geest van de vooroorlogse opzet, maar in een gewijzigde architectuur en ook met gestapelde woningen. Het westelijke deel van de wijk (ten westen van de Churchillstraat) is pas in de jaren zeventig gerealiseerd.

Tussen de Muidertrekvaart en de Westzeedijk is in de jaren vijftig en zestig een industrieterrein ingericht. Er zijn voornamelijk eenlaags bedrijven gevestigd, die zijn gericht op opslag en expeditie. Reeds in de vooroorlogse uitbreidingsplannen was dit gebied aangewezen tot industrieterrein. Het buitendijks gebied ten noorden van de zeedijk was aangewezen tot industrie-haventerrein, maar een haven is nooit tot uitvoering gekomen.

5.5 Naarden-Oost

Dit gebied bestond oorspronkelijk uit woeste grond, dat wil zeggen bos en heide. Vanuit de bevolkingskernen zijn met name de lager gelegen gedeelten door gezamenlijke inspanningen ontgonnen en in gebruik genomen als gemeenschappelijk bouwland (engen). Het bos leverde het

noodzakelijke hout, terwijl op de heidevelden de schapen werden gehouden (voor mest en wol). In de loop der tijd zijn de bouwlanden (de engen) uitgebreid ten koste van de woeste grond. Zoals in het gehele Gooi was dit gebied, zowel de woeste grond als de enggronden, in gemeenschappelijk gebruik bij de Gooise bevolking. Na verloop van tijd werden steeds meer percelen geprivatiseerd, hetgeen in de hand werd gewerkt door bestuurlijke belangenverstrengeling, uitbreiding van de Gooise bevolking door immigratie en verhoogde opbrengst van de grond. De eerste particulieren, die hier gronden aankochten zijn boeren, die er een privé bedrijf beginnen.
In het begin van de 17de eeuw ontstonden in het gebied ten oosten van Naarden de eerste buitenplaatsen. Rijke notabelen en kooplui kochten hier boerderijen om deze gedurende korte perioden in het jaar te bewonen. Er was echter nog geen sprake van enige parkaanleg of van de oprichting van buitenhuizen. Hooguit werden tegen of naast de woongedeelten van de boerderijen herenkamers voor periodiek verblijf gebouwd. De eerste boerderij die voor dit doel werd opgekocht was de boerderij Crailoo (1628), gevolgd door de kloosterboerderij Oud-Naarden (1640).
Pas aan het eind van 17de eeuw zijn in dit gebied de "echte" buitenplaatsen aangelegd, waar een buitenhuis in een formele parkaanleg is opgenomen. De eerste hiervan was Kommerrust In deze periode worden ook rond de boerderij- buitenplaatsen parken aangelegd, die in zoverre verschillen van de "echte" buitenplaatsen dat veelal de oude agrarische structuur in de parken herkenbaar blijft. Het waren vooral Amsterdamse kooplui en notabelen, die zich hier vestigen. De relatief geringe afstand tot Amsterdam was een van de voornaamste redenen. Daarnaast waren er goede mogelijkheden tot jagen.
In de loop van de 18de en 19de eeuw nam het aantal buitenplaatsen toe en er ontstond een vrijwel aaneengesloten bosaanplant, waartussen nog enige boerderijen met hun bijbehorende land liggen. Na de grote verkoop van oude markegronden in het Gooi tussen 1836 en 1843, zijn ook veel van de laatste percelen bouwgrond in het gebied ten oosten van Naarden beplant met bossen.
In het begin van de 19de eeuw is het gehele oostelijke gebied van Naarden en westelijke gebied van Huizen in handen gekomen van enkele grootgrondbezitters. Na verschillende verkopen in de loop van de 19de eeuw werden de percelen opgedeeld en ontstonden er ook kleinere landgoederen en landhuizen.

De grootste kustafslag moet in de middeleeuwen hebben plaatsgevonden, toen ook de stad Oud-Naarden aan de golven is prijs gegeven. Maar ook na de 14de eeuw zag men nog veel land aan de zee ten prooi vallen. Van de buitenplaats Oud-Naarden moet tussen ca. 1650 en 1932 (sluiting van de Zuiderzee) ongeveer 250 meter bosaanplant en parkaanleg in zee zijn verdwenen.

Tussen de 17de eeuw en de 19de eeuw hebben grootschalige zandafgravingen ten oosten van Naarden plaatsgevonden. Aanvankelijk geschiedde dat ten behoeve van inunadaties, maar later voornamelijk voor de zandwinning. Het patroon van de exploitatie-afzandingen is zeer grillig. Pas omstreeks 1910 worden de afzandingen rond Naarden stopgezet, omdat men dan van mening is dat er teveel van het landschap wordt vernietigd door deze afgravingen. Aan de uiterste oostgrens van de gemeente Naarden waren tot aan het begin van de 20ste eeuw nog gedeelten in gebruik als bouwland. In de gemeente Huizen zijn nog steeds gedeelten als zodanig in gebruik. In het begin van deze eeuw is nog bouwland beplant met bossen, zoals bijvoorbeeld voor het landgoed Limieten.
Omstreeks het midden van de vorige eeuw krijgen de stedelingen steeds meer belangstelling voor de zeekust. De steile afslagkusten bij Naarden

hebben al vroeg grote aantrekkingskracht op het (rijke) publiek: de eerste toeristen. In 1843 woonden er op de voormalige buitenplaats Oud-Valkeveen twee boerengezinnen. Een van deze boerengezinnen baatte als bijverdienste een theeschenkerij uit en beheerde een tolweg met uitzicht op zee. De toeristen moesten tol betalen om van het uitzicht te genieten. Na de aanleg van de Oosterspoorweg (1874) en de tram (1882) nam het strandbezoek aanzienlijk toe. Door deze verbetering van de bereikbaarheid kwamen er steeds dagjesmensen. De theeschenkerij groeide langzaam uit tot een pretpark met o.a. een speeltuin, doolhoftuin (D.F. Tersteeg) en strandvermaak. In dit gebied zijn ook enige bijzondere functies gerealiseerd: o.a. de R.K. inrichting St. Michael en een nieuwe begraafplaats (1941, eerste begraving).

Op de grens tussen Huizen en Naarden zijn twee villaparken tot ontwikkeling gekomen: Oud-Bussem en De Stukken. De eerste ligt grotendeels in Naarden, de tweede vrijwel geheel in Huizen. Daarnaast zijn er langs de doorgaande wegen voornamelijk in de jaren twintig en dertig van deze eeuw in een lintvormige verkaveling villa's gebouwd (o.a. de Bollelaan).
Een van de oudste landgoederen ten oosten van Naarden is Oud Bussem. In 1825 kocht Abraham Bredius het landgoed en vergrootte het door enige aankopen van 107 tot 308 ha. In 1902 werd het op een veiling verworven door Joannes van Woensel Kooy. Hij wilde hier een nederzetting met een gemeenschapshuis voor ongehuwden en woningen voor gezinnen rond een modelboerderij oprichten. Voor de realisatie richtte hij de NV Oud-Bussem Exploitatie Maatschappij op, waarvan Floris Vos de directeur werd.
De modelboerderij was opgericht om Tbc-vrije melk te produceren. De koeien werden geweid op de Huizer Meent, Hilversumse Meent en weiden op de afgegraven terreinen in de omgeving. De melk werd door het hele land verkocht. Om dit alles te organiseren waren er wegen en bruggen aangelegd en woningen voor opzichters. In de gemeenten Bussum, Huizen en Naarden zijn op vele plaatsen voorzieningen voor deze modelboerderij aan te treffen. De NV Oud-Bussem wilde een "bijzonder villapark" aanleggen op een deel van de voormalige buitenplaats, waarmee de modelmelkerij moest worden gefinancierd. Voor de inrichting, wegenaanleg en verkavelingsmogelijkheden werd de tuinarchitect L.A. Springer ingeschakeld. In 1903 leverde hij een ontwerp voor de terreinen rond de Oud-Blaricummerweg en de Amersfoortsestraatweg. De bestaande structuren zijn zoveel mogelijk behouden in dit plan. Het plan is niet uitgevoerd, mogelijk wegens geldgebrek na het overlijden van J. van Woensel Kooy.
In 1905 heeft K.P.C. de Bazel, de architect van alle gebouwen van de boerderij, een nieuw plan gemaakt. Het plan was identiek aan een gedeelte van het "Uitbreidings- en Nieuw Havenplan" voor de gemeente Bussum uit 1905, dat ook door hem was ontworpen. De kern van het ontwerp werd gevormd door de Brediusweg, die in 1907 is aangelegd.
In 1907 werd over de NV Oud-Bussem Exploitatie Maatschappij het faillissement uitgesproken, maar omdat er geen koper was voor het hele landgoed is de Exploitatiemaatschappij in stukken verkocht. Floris Vos kocht samen met J.D.G.M. Verbeek (o.a. de bezitter van de grond tussen de Brediusweg en Huizerweg te Bussum) in 1908 de NV Oud-Bussem op. In deze maatschappij was de boerderij met alle bijbehorende gebouwen, weilanden en het kerngebied van het landgoed opgenomen. Dit was ongeveer 1/3 van het oorspronkelijke landgoed. De rest van het landgoed werd door verschillende particulieren en exploitatiemaatschappijen en particulieren aangekocht. De in 1908 opgerichte NV Maatschappij TRES tot Exploitatie van Onroerende Goederen en de in 1909 opgerichte NV Onroerend Goed Exploitatie Maatschappij "Het Bosch van Bredius" waren de grootste kopers. Van beide maatschappijen was Floris Vos mededirecteur. De grootste particuliere koper was C.W. Jansen, die het

terrein tussen de Van Woensel Kooylaan en Bollelaan verwierf. Aangezien hij dit slechts ter ondersteuning van de modelboerderij had aangeschaft, is dit terrein pas in de jaren zeventig van onze eeuw bebouwd.
In de loop der tijd zijn grote delen van het terrein bebouwd met villa's en landhuisjes. Maar in plaats van een exclusief villapark werden er langs de bestaande en nieuw aangelegde wegen kleine villa's en eenvoudige middenstandswoningen gerealiseerd. Daar de verkoop zeer traag vorderde dateert de bebouwing uit ca. 1910 tot heden. Daarnaast zijn grote terreinen als natuurgebied verkocht.
In 1912 is de "NV Melkerij Oud Bussum" opgericht, die zich puur en alleen op de melkerij zou richten. De melkerij bleef gedurende de hele tijd van haar bestaan financiële en bestuurlijke problemen behouden, zodat er bijna steeds grond verkocht moest worden om de tekorten aan te zuiveren. Deze losse verkoop van bouwpercelen heeft er mede voor gezorgd, dat het villagebied langzaam is ontwikkeld. In de meeste gevallen werden deze percelen gekocht door particulieren om er een eigen huis of villa te laten bouwen.
In 1950 is de boerderij omgevormd tot een gewoon boerenbedrijf.
In 1958 is de NV Oud Bussem opgericht, die zich bezig hield met verpachting en verhuur. Ook dat was een verliesgevende zaak, die slechts door voortdurende verkoop in stand gehouden kon worden. In 1968 werd besloten meer grond en gebouwen te verkopen.

In 1979 is de BV Oud Bussem (sinds 1973 de opvolger van de NV Oud Bussem) geliquideerd. De boerderij was reeds in 1971 verkocht aan de uitgeverij Strengholt, die haar heeft gerenoveerd en heringericht.

5.6 Westelijke polders

Dit gebied bestond oorspronkelijk uit drie ontginningen, die later ten behoeve van kunstmatige bemaling zijn ingepolderd: de Binnendijkschepolder, de Overscheensepolder, de Bergerpolder, de Keverdijkschepolder en de Meentepolder. Na de aanleg van de Naardertrekvaart (1640-1642) dwars door de binnendijkse landen is het gebied in twee polders vergedeeld: ten noorden van de trekvaart de Binnendijkse- of BOB-polder en de Naarder-Keverdijkschepolder. Hierbij is de Overscheenschepolder in twee stukken gedeeld.
Behoudens het oostelijke deel van deze polders was het land voornamelijk in bezit van particulieren. Aangezien er slechts weinig boerderijen staan valt aan te nemen dat de boeren vooral binnen de stadswallen van Naarden waren gevestigd. Langs de Naardertrekvaart staat een gering aantal boerderijen.
Ten noorden van de zeedijk lagen de buitendijkse landen, die beschermd werden door een lage zomerkade (de betuinde oever). In de winter werden de buitendijkse landen regelmatig overspoeld, waarbij vruchtbare zeeklei werd afgezet. Deze gebieden waren voornamelijk in gebruik als weiland. Het gebied bestond uit slechts door sloten gescheiden polders, te weten: de Rijven, de Stoppelen, de Voorste Buitendijkse- en de Middelste Buitendijksepolder. Deze werden gebruikt als rietland en als weiland. Het land ten zuiden van de Keverdijk, sedert de 17de eeuw beschermd tegen frequente overstromingen door de Meerkade, was in gebruik als meentland.
Belangrijke delen van deze gebieden waren eigendom van de vereniging "Stad en Lande van het Gooi", die ze voor gemeenschappelijk gebruik door de Erfgooiers beheerde.
Het Naardermeer, waarvoor in de 17de en 19de eeuw verscheidene pogingen zijn ondernomen tot inpoldering, is een moerassig gebied met grote waterplassen. Langs de randen staat hakhout. In de moerassige delen langs de randen van het meer en de (vervallen) ontginningskaden staat voornamelijk riet. Het Naardermeer en omgeving werd tot in de negentiende eeuw gebruikt als wingebied voor hakhout en riet en voor de

visvangst. Ter voorkoming van de plannen van de stad Amsterdam om het als vuilstort te gebruiken is het Naardermeer in 1906 aangekocht door de Vereniging tot bescherming van Natuurmonumenten. Sindsdien is het een beschermd natuurgebied.

Aangezien er tussen de Zuiderzee en het Naardermeer slechts een smalle strook land ligt is hier een concentratie van water- land- en spoorwegen ontstaan. De oorspronkelijke polderstructuur is daardoor sterk verbrokkeld.
Het buitendijkse land, de kuststrook van het Gooimeer, is ingericht tot het recreatiegebied het Naarderbos. Dit bevat behalve een recreatiebos, stranden en twee jachthavens ook nog een luxe woonwijk.
De polder is door al deze ingrepen verdeeld in vele kleine stukken, die elk een eigen inrichting hebben. Er valt voornamelijk een concentratie van ruimte-intensieve functies te constateren, zoals: vuilstortplaatsen, slibdepot, bouwwerven en opslag. Nog slechts kleine gedeelten zijn voor de veeteelt in gebruik.

6. Bebouwingskarakteristiek

6.1 Vesting

Het stratenplan van de stad is sinds de stichting in de 14de eeuw nauwelijks gewijzigd. De totaal-plattegrond is vrijwel rechthoekig en bevat gesloten bouwblokken. De hiërarchie, die in het stratenplan aanwezig is, weerspiegelt zich ook in de bebouwing. In enkele bredere straten zijn rijen bomen geplant.

Langs de voornaamste straten heeft de bebouwing in hoofdzaak een individueel karakter. Ook de meeste gebouwen met een bijzondere of openbare functie en het merendeel van de winkels zijn in hoofdzaak in deze straten gesitueerd. Een belangrijk deel van de bebouwing dateert uit de 17de en 18de eeuw. In de MIP-periode heeft hier voornamelijk vervanging en invulling plaatsgevonden.
Het voormalige politiebureau uit 1913 (Raadhuisstraat 1, 3) staat naast het bekende renaissance stadhuis uit 1601. In bouwmassa en architectuur is het politiebureau aan dit gebouw aangepast. Het postkantoor staat op de hoek van de Cattenhagestraat en de Pastoorstraat. Dit gebouw is in 1902 in neo-renaissancestijl opgericht. De voornaamste kerk uit de MIP-periode is de in 1911 gebouwde St. Vitus-binnen-de-vesting (Turfpoortstraat 3). Deze neo-romaanse kerk is ontworpen door Jan Stuyt. De plattegrondvorm is voornamelijk bepaald door de vorm van het perceel, dat ingeklemd is tussen de Turfpoortstraat en het A. Dortsmanplein. De naastgelegen pastorie (Marktstraat 1/Turfpoortstraat 1) is een blokvormig gebouw uit 1936, dat is ontworpen door H.G. van Eyden.
In de secundaire straten en randzones van de stad is de bebouwing meer seriematig van karakter. Hier staat verhoudingsgewijs veel bebouwing uit de MIP-periode, zowel door verdichting als door vervanging. Een aantal typen gebouwen is in deze periode (langzaam maar zeker) verdrongen, waarbij onder andere aan de stadsboerderijen gedacht moet worden. Tevens is een aantal van de open terreinen bebouwd, zoals hoveniersterreinen en het Joodse kerkhof. Ter plaatse van het Joodse kerkhof, dat verplaatst is naar de Amersfoortsestraatweg in Bussum, is in 1917 een complex van 16 arbeiderswoningen verrezen, naar ontwerp van L. Streefkerk (Kloosterstraat 66-80/Oostwalstraat 2-4/ Huizerpoortstraat 25-39).
De meeste woningen zijn in baksteen opgetrokken. Hiervan is een beperkt deel gepleisterd. Een uitzondering hierop vormt de reeks van zes woningen aan de St. Vitusstraat (nummer 55-65), die in 1906 in kalkzandsteen zijn opgetrokken.

De omwalling van de stad is slechts op ondergeschikte punten gewijzigd. Tussen 1874 en 1900 zijn de bastions, ravelijnen en enveloppes versterkt door de bouw van een reeks bomvrije gebouwen: onder andere de Promerskazerne (A. Dortsmanplein 3, 3a: 1875-'77) en de kazematten op het bastion Turfpoort, dat nu is ingericht als het Vestingsmuseum (Westwalstraat 6: 1875-'77). Deze versterkingen zijn systematisch geïnventariseerd.
Ook in de stad zelf is in het laatste kwart van de 19de eeuw een aantal militaire gebouwen opgericht. Het garnizoensbureel uit 1887 (A. Dortsmanplein 5, 7) en de militaire kantine uit 1880 (A. Dortsmanplein 1b) staan aan het grote exercitieplein voor de Promerskazerne. In 1877 is de Utrechtsepoort vernieuwd in een opvallende eclectische stijl. In 1915 is naast de Utrechtsepoort een doorgang in de omwalling gemaakt, die een makkelijker toegang tot de stad gaf. In hetzelfde jaar is de (oude) Amsterdamsepoort gesloopt. Naast de Utrechtsepoort staat een houten opslagloods.

6.2 Naarden-Zuid

In Naarden-zuid zijn drie ontwikkelingen te herkennen: lineaire bebouwing aan individuele straten (Lambertus Hortensiuslaan, Verlengde Fortlaan e.a.), het villagebied van het Wilhelminapark en de systematische wijkaanleg tussen 1926 en 1940.
Tot aan de opheffing van de vestingstatus van Naarden in 1926 waren op het grootste deel van het gebied van het MIP-deelgebied Naarden-zuid de bepalingen van de verboden kringen van toepassing. In deze kringen mocht niet of slechts in hout gebouwd worden.

Na de aanleg van de spoorlijn en de bouw van het station Naarden-Bussum (1874) ontwikkelde de Lambertus Hortensiuslaan/Thierensweg zich tot een verbindingsweg tussen de kern van Naarden en het station. Langs deze laan heeft zich vervolgens een reeks (houten) woningen, winkels (waaronder een café) ontwikkeld. De meest opvallende gebouwen zijn de wasserij (Lambertus Hortensiuslaan 10) een tot winkels verbouwde dubbelwoning (Lambertus Hortensiuslaan 12, 14) en het stijlvolle dubbele winkel/woonhuis Lambertus Hortensiuslaan 22, 24 (1925, F.J. de Pause). Vermoedelijk werden na de eerste wereldoorlog de bepalingen van de verboden kringen rond Naarden verlicht (mogelijk in verband met de opheffing van de vesting als artilleriesteunpunt, 1915). Aan de Thierensweg en de Godelindeweg is namelijk een reeks houten villa's en middenstandsvilla's gebouwd. Hiervan zijn de meest opvallende exemplaren de villa Thierensweg 30 (1920, H.Th. Wijdeveld) en de reeks houten middenstandsvilla's met in riet gedekte kappen Godelindeweg 20-42 (1921-'22, W.M. Dudok) en 48 (1923, W.M. Dudok). Deze houten woningen zijn geschakeld in korte rijen (twee of drie stuks), die een expressieve massa-opbouw hebben. De gebouwen zijn symmetrisch opgesteld.

Gezien het enorme succes van de grond- en bouwexploitatie in de wijk Het Spiegel in Bussum, werden ook de gebieden buiten de reikwijdte van de Verboden Kringen in de gemeente Naarden in exploitatie gebracht. Deze gebieden sloten aan op de wijk Het Spiegel.
Het villapark "het Wilhelminapark" (1898) sluit aan op het villapark "Het Prins Hendrikpark" te Bussum. Het lag geheel buiten de verboden kringen. Dientengevolge kon hier in steen worden gebouwd. Tussen ca. 1900 en 1930 is dit park volgebouwd. De oudste gebouwen zijn grote blokvormige villa's: Wethouder Koeniglaan 14, 16 (ca. 1900, later verbouwd tot dubbelwoning) en Pater Wijnterlaan 2 (villa Stendal, ca. 1909). Later zijn voornamelijk kleine villa's en dubbelwoningen gebouwd. Ook gedeelten van de grensweg tussen Naarden en Bussum, de Zwarteweg, lagen buiten de verboden kringen. Op één van deze gedeelten heeft de architect H. Everts omstreeks 1910 een drietal dubbelwoningen gebouwd: Nagtglaslaan 4/6, Nagtglaslaan 2/Zwarteweg 56 en Zwarteweg 52/54.
Echter ook binnen de verboden kringen werden villa's gebouwd, vooral aan de reeds bestrate wegen. De Verlengde Fortlaan was reeds in 1882 door defensie bestraat, teneinde de forten aan de Karnemelksloot goed te kunnen bereiken. Aan deze weg hebben enige particuliere ondernemers houten woningen en villa's gebouwd, zowel voor eigen bewoning als voor kleinschalige exploitatie. De oudste woningen zijn eenvoudig van aard en karakter. Na omstreeks 1915 werden ook middenstandswoningen en villa's gebouwd. De meest opvallende in de reeks aan de Verlengde Fortlaan is de villa "the brownies" uit ca. 1921, die is ontworpen door H. Everts. De plint van deze villa bestaat uit blokwerkbouw, de rest van de wanden bestaat uit een stijl- en regelwerk met houten delen. De architect H.G. van Eijden heeft in 1921 (tenminste) twee houten villa's gebouwd, mogelijk als eigen ontwikkelingsproject (Verlengde Fortlaan 23 en 25). De meest grootschalige ontwikkeling

binnen de verboden kringen is gerealiseerd door de Maatschappij "Zeker Bezit" van de heer G.A.E. Sandtmann. Hij heeft een boogvormige weg aan laten leggen ten noorden van de Zwarteweg, waaraan tussen 1909 en 1912 ongeveer 24 houten woningen zijn gebouwd. Deze woningen zijn steeds per twee of drie geschakeld. Ze zijn alle door één persoon ontworpen en vertonen slechts een geringe variatie. De ongeschoolde hand waarmeede bouwtekeningen zijn gemaakt doet vermoeden dat ofwel de heer Sandtmann zelf of een plaatselijk aannemer voor het ontwerp heeft getekend.

In 1926 is de vestingstatus van Naarden en de omliggende forten opgeheven, waarbij uiteraard ook de bepalingen van de verboden kringen kwamen te vervallen. In een buitengewoon snel tempo zijn toen enige woonwijken ten zuiden van Naarden ontworpen en aangelegd: Rembrandtkwartier, Oranje-Nassaukwartier, het Beethovenpark en de Ministersbuurt. In deze wijken is een zeer grote plaats ingeruimd voor groenvoorzieningen, veelal geconcentreerd rond vijvers en afwateringen (oude zandsloten). De privé-tuinen zijn eveneens ruim van opzet en maken deel uit van de groenstructuur van deze wijken. Deze wijken zijn door particuliere bouwondernemingen ingevuld, die alle series woningen voor hun rekening hebben genomen. Aan het ontwerp en de uitvoering van deze woningen zijn zeer stringente eisen gesteld. Blijkens (helaas verloren gegane) archiefstukken werd deze sobere en strenge eenvormigheid nagestreefd, om een voorname en aantrekkelijke middenstandswijk te realiseren. Er bevinden zich hier voornamelijk blokvormige dubbelwoningen van twee bouwlagen met schildkappen of samengestelde kappen, in de meeste gevallen voorzien van aanbouwen (garages, schuurtjes e.d.), balkons en erkers. Voor een deel zijn deze wijken pas na de tweede wereldoorlog voltooid, in een enkel geval naar een aangepast plan.

Er zijn voor 1940 in Naarden-zuid slechts weinig gebouwen met een openbare of bijzondere functie gerealiseerd. Deze wijken waren voor 1945 zeer sterk georiënteerd op Bussum.
Wel zijn er enkele gebouwen met een industrieel karakter aanwezig. Aan de Zwarteweg staat een uniek gebouw in Moorse stijl, dat in 1915 door de Amsterdamse architect J.P.W. Breling is gebouwd als een sigarettenfabriek. De vormgeving refereert aan het oriëntaalse karakter van de sigaret. Aan de Godelindeweg 5/7 staat de oude melkfabriek Gooiland (1929, W. de Gooier). Deze fabriek is reeds in 1957 verbouwd tot een accufabriek en nu in gebruik als garagebedrijf.

6.3 Tuindorp Keverdijk

Het tuindorp Keverdijk is in fasen tot stand gekomen. De oudste fase is de bebouwing rond de Huibert Eyckenstraat: voor de realisatie van deze bebouwing in 1921 is een ontheffing van de regels van de verboden kringen verkregen. Het zijn twee-onder-een-kapwoningen (Huibert van Eijckenstraat 52-76, 76-94) van een bouwlaag, gerealiseerd door de woningbouwvereniging. Het ontwerp is gemaakt door L. Streefkerk.
Aan het eind van de jaren twintig is de wijk westwaarts uitgebreid, waarbij vooral sociale woningbouw is gerealiseerd. Het plan en karakter van de wijk is geïnspireerd op de tuinwijkachtige ontwikkelingen.
De voornamelijk rechthoekige bouwblokken hebben een voornamelijk gesloten en halfgesloten karakter. Vele woningen hebben voortuintjes. Op de kruising van de A. Meursstraat en de E. de Bruijnstraat bevindt zich een overhoeks winkelpleintje. De bebouwing bestaat voor het merendeel uit een bouwlaag en een kap. In de rijen zijn accenten aangebracht door sprongen, verhogingen en variaties in de indeling.
Als laatste "vooroorlogse" project zijn 17 bejaardenwoningen en

23 arbeiderswoningen aan het Jan Houtmanplein gebouwd (Jan Houtmanplein 2-24, 3-9). Dit complex is in 1941/42 gebouwd, nadat de architect H. Bunders zijn aanvankelijke ontwerp danig had versoberd. Ten oosten van de Huibert van Eijckenstraat zijn in de jaren dertig enige rijen middenstandswoningen gebouwd, die in architectuur aansluiten op de bebouwing van het Oranje-Nassaukwartier. Na de Tweede Wereldoorlog is de wijk voornamelijk in westelijke richting uitgebreid, tot in de punt van de Rijksweg en de Naardertrekvaart.

6.4 Naarden-Oost

Het gebied ten oosten van Naarden wordt gekenmerkt door een afwisseling van bossen, parken en tuinen en zandafgravingsvlakten, die zijn ingericht als weilanden of boomkwekerijen. De bebouwing is in te delen in landgoederen met buitenhuizen, lineaire villabebouwing langs de Huizerstraatweg en de Meentweg en het in fasen tot stand gekomen "villapark" Oud-Bussem.
Sedert de 17de eeuw werden hier buitenplaatsen gesticht, waaronder Kommerrust, Oud-Naarden en Oud-Bussem. Van deze oorspronkelijke buitenplaatsen is relatief weinig behouden gebleven, onder meer vanwege de afgravingen en de bezitsopdelingen in voornamelijk de 19de eeuw. De huidige buitenplaatsen dateren hoofdzakelijk uit de 19de en de 20ste eeuw. Het neo-classiscistische huis Flevorama is in 1858 gebouwd, naar ontwerp van A.L. van Gendt. Het ligt op de rand van een zandafgraving, die als weiland is ingericht.
Van de moderne buitenhuizen zijn 't Eiland (of het Kraaienbos) en het Zuiderhof de voornaamste. Het buitenhuis 't Eiland (Valkeveenselaan 44) is in 1937 gebouwd naar ontwerp van J. Rebel. Het ligt op een schiereiland, dat omringd wordt door zandsloten en afgravingen. Het gebouw heeft een Y-vormige plattegrond en bestaat uit vleugels van ongelijke vorm en hoogte, waarbij de kappen glooiend over de massa heen gevleid zijn. Door de ligging op een heuvel heeft men vanuit het gebouw een schitterend zicht over de afgegraven terreinen, die als weiland en kwekerij zijn ingericht.
Het buitenhuis Zuiderhof (Bollelaan 22) is in 1928 gebouwd naar ontwerp van J. Rebel. Het bijna blokvormige gebouw met een kap is zeer sober van architectuur. Het ligt aan de rand van de weilanden, die na de afgraving op deze terreinen zijn ingericht. Aan het begin van de lange oprijlaan staat een portierswoning met koetshuis en stallen (Bollelaan 18, 20). Dit fraaie U-vormige gebouw heeft een open houten galerij.
Van de voormalige buitenplaats De Beek resteert alleen nog de parkaanleg, waarvan in het centrum een deel is afgegraven. Op dit afgegraven deel bevindt zich een hoveniersbedrijf. De naast de tuinderij gelegen boerderij (Oud Blaricummerweg 5a) dateert uit 1929. Bij de oprit van het park ligt de grote villa "de Beek" (Oud Blaricummerweg 7), die in 1930 naar ontwerp van J. Rebel is gebouwd. Het gebouw heeft een Y-vormige plattegrond; de vleugels hebben flauwhellende met riet gedekt kappen.

Op de grens met Huizen is op een deel van het oude landgoed van "Oud-Bussem" een modelboerderij voor de produktie van tbc-vrije melk gesticht. Alles in het complex was gericht op een ver doorgevoerde hygiëne. De boerderij zelf is een groot U-vormig gebouw (Flevolaan 41) met schildkappen. Boven de centrale poort bevindt zich een klokketorentje. Het gebouw is in 1902 ontworpen door K.P.C. de Bazel. Waarschijnlijk heeft de Bazel ook de bijgebouwen ontworpen, zoals het zuivelhuis (Flevolaan 45, 47, 49) en de dienstwoning (Flevolaan 43). Het kantoor, de boerderij (deels uit de 18de eeuw), het zaadpakhuis, de smidse en een grote stal liggen in de gemeente Huizen.
De koeien van Oud-Bussem werden geweid op de Hilversumse en Huizer Meent en de tot weilanden ingerichte afgravingen. De koeien

moesten dus regelmatig over grote afstanden worden vervoerd. Hiertoe zijn op verschillende plaatsen in het Gooi speciale wegen, bruggen (onder andere in de Valkeveenselaan en de Oud Blaricummerweg) en dienstwoningen gebouwd. De twee dienstwoningen Oud Blaricummerweg 5 en 38 flankeren de brug in de Oud-Blaricummerweg, op het punt waar deze verbonden is met de Brediusweg. De Brediusweg is omstreeks 1905 aangelegd als snelle verbindingsweg met het station Naarden-Bussum, om van daar uit de melk snel te kunnen distribueren.

Van meet af aan lag er een plan op de terreinen van de boerderij een luxe villa-park aan te leggen, om de aanleg en de exploitatie van de boerderij te bekostigen. Na (een tijdelijk) faillissement verwierven zowel grote exploitatiemaatschappijen als particuliere beleggers (en bouwers) grond. Daardoor kon het aanvankelijk geplande luxe villa-park, waarvoor Springer en De Bazel ontwerpen hebben gemaakt (deels uitgevoerd), net ten uitvoer worden gebracht. De exploitatie van de gronden door de exploitatiemaatschappijen verliep echter ook niet naar wens, zowel door onderlinge concurrentie als vanwege het particuliere grondbezit (eigenbouwers). Daarom werden al spoedig ook kleine percelen uitgegeven (ook voor dubbelwoningen). De exploitatie werd nog bemoeilijkt vanwege het feit dat het bestuur van de boerderij ter dekking van de lopende kosten steeds individuele percelen uitgaf. Pas in de jaren zeventig is het villapark min of meer voltooid. Er is hierdoor een zeer gevarieerde bebouwing ontstaan, waarin eenheid echter ontbreekt. Als kenmerk kan worden genoemd dat de exploitatie een kleinschalig en individueel karakter heeft. Als voorbeelden zijn te noemen de villa's
Jan van Woensel Kooijlaan 5 (Jan Rebel, 1926),
Jan van Woensel Kooijlaan 17 (W.M. Dudok, 1920) en
Jan van Woensel Kooijlaan 27 (Jan Rebel, 1921). Als een van de weinige voorbeelden van een terreinexploitatie is het project van de architect J.M. van der Meij, die in 1920 drie vrijwel identieke villa's heeft gebouwd op de hoek van de Bollelaan en de Oud-Blaricummerlaan (Bollelaan 1, 3 Oud-Blaricummerlaan 40).

Langs de Huizerstraatweg en de Meentweg hebben lineaire ontwikkelingen plaatsgevonden. Op de afgegraven gedeelten ten oosten van de stad hebben zich vooral tuinders en boomkwekers gevestigd. Tussen ca. 1890 en 1925 zijn bij deze tuinderijen houten woningen gebouwd, aangezien ze onder de bepalingen van de verboden kringen vielen. Dit zijn eenvoudige rechthoekige gebouwen met een zadeldak of mansardekap: o.a. Huizerstraatweg 14, 97 (1923, H. van der Wal), 99 (1925, H. van der Wal) en 105a. Hiertussen staan enkele houten middenstandswoningen, die kort voor de opheffing van de vestingstatus zijn gebouwd. Als voorbeeld is de dubbelwoning Huizerstraatweg 4, 6 (1921, W. de Gooijer) te noemen.
Buiten de verboden kringen zijn reeds in de 19de eeuw buitenhuizen en villa's langs de Huizerstraatweg gebouwd. Deze vormen samen met de villa's aan de Naarderstraat in de gemeente Huizen een vrijwel ononderbroken bouwlint tussen Huizen en Naarden. In Naarden is het bebouwingsbeeld tamelijk gedifferentieerd. Zo staan er buitenhuizen (Huizerstraatweg 34, Nieuw-Valkeveen) en villa's (Huizerstraatweg 109, villa De Rietkraag, door: Van der Goot en Kruisweg, 1918/1927), maar ook de fabriek van Naarden Chemie en een boomkwekerij met onder andere een oude kas (Huizerstraatweg 113B).
Langs de Meentweg staan voornamelijk kleine villa's, waarvan enkele met een atelier, en middenstandswoningen gekoppeld per twee of drie stuks. De Meentweg loopt evenwijdig aan het steile talud van de afgravingen ten oosten van de vesting Naarden. De villa's liggen dientengevolge op de rand van de hoge gronden en hebben een fraai zicht op de vesting. Voorbeelden zijn de dubbelwoning Meentweg 10, 10a (Jan Rebel, 1928) en de villa met atelier Meentweg 16 (1939).

6.5 Westelijke polders

In de westelijke polders was vanouds weinig bebouwing aanwezig. Langs de Naardertrekvaart staan enige boerderijen, waarvan de oudste uit de 17de eeuw dateren. De meeste zijn in de 20ste eeuw meermalen verbouwd, deels als gevolg van functiewijzigingen. Er staat weinig bebouwing met een bijzonder karakter in dit gebied: te noemen zijn de (voormalige) collectieve graanmaalderij aan de Amsterdamsestraatweg 63, 65 (1919, architect G.J. Vos) en het gemaal van de BOB-polder aan de Amsterdamsestraatweg 81 (1911).
Aan het Naardermeer, vlakbij de spoorovergang, staat een boerderij uit ca. 1880 (Naardermeer 5). Aangezien deze boerderij in de verboden kringen van de forten aan de Karnemelksloot lag, is deze in hout opgetrokken.

7. Stedebouwkundige typologie

Bij de inventarisatie van Naarden is gebruik gemaakt van de stedebouwkundige typologie (zie: afbeelding 7a). Deze typologie beoogt een globale ordening te geven van de ruimtelijke expansie van Naarden in de periode 1850-1940. Hierbij zijn gestandaardiseerde aanduidingen gebruikt. In de gemeente Naarden zijn "niet stedelijk ingerichte gebied, algemeen", niet-stedelijk ingericht gebied, tuinwijkachtige ontwikkelingen", "niet-stedelijk ingericht gebied, villagebieden" en "lineaire ontwikkelingen" onderscheiden. Voor een omschrijving van deze aanduidingen zijn hier verwezen naar de handleiding van MIP; *Inventarisatie jongere bouwkunst en stedebouw (1850-1940)*, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 's-Gravenhage/Zeist 1987.

Onder "niet-stedelijk ingericht gebied, algemeen" wordt het gebied van het Tuindorp Keverdijk verstaan. Hiervoor is gekozen, omdat de karakteristiek van zowel de stedebouwkundige opzet als van de bebouwing gevarieerd is. Slechts gedeelten van de wijk kunnen als tuinwijksachtige ontwikkelingen worden omschreven. Onder "niet-stedelijk ingericht gebied, tuinwijkachtige ontwikkelingen" worden in Naarden die buurten verstaan, die zijn bebouwd met (ruime) middenstandswoningen met eigen tuinen. In deze buurten is een ruime plaats ingeruimd voor vijverpartijen, plantsoenen, groenstoken en laanbomen. Hieronder vallen het Oranje-Nassaukwartier, de Ministerbuurt, het Rembrandtskwartier en het Beethovenpark. Onder "niet-stedelijk ingerichte gebied, villagebieden" worden (in één fase) ontworpen villaparken en gegroeide villagebieden verstaan. Hieronder worden Naarden het Wilhelminapark (een ontworpen villapark), het villapark Oud-Bussem (een gegroeid villagebied) en enige gebieden bij de Zwarteweg, die aansluiten op het villapark "Het Spiegel" te Bussum (omgeving van de Nagtglaslaan).
Lineaire ontwikkelingen zijn aangegeven langs de Lambertus Hortensiuslaan, de Amerfoortsestraatweg (noordelijk deel), de Huizerweg en de Meentweg. De overige lineaire bebouwing is te verspreid om als zodanig aan te duiden.
(Zie afbeelding 7a.)

8. Gebied met bijzondere waarden

Er is in Naarden één gebied met bijzondere waarden aangegeven, namelijk het Rembrandtkwartier. Deze buurt maakt deel uit van het in het vorige hoofdstuk aangegeven "niet stedelijk ingericht gebied, tuinwijk-achtige ontwikkelingen". Deze wijk kenmerkt zicht door een de helder stedebouwkundige structuur, waarin een grote plaats is ingeruimd voor waterpartijen, groenvoorzieningen en rijen met laanbomen (plantanen). De kern van het plan wordt gevormd door een zeer grote vijver met een ringweg (Rubenslaan, van Dijcklaan), waarop een aantal dwarswegen aansluit. De meeste wegen hebben hun oorspronkelijk profiel. Bij de voornaamste wegen wordt de rijbaan door rijen bomen (platanen) geflankeerd.
De bebouwing bestaat voornamelijk uit (ruime) middenstandswoningen, die per twee of drie zijn geschakeld. Al deze (geschakelde) woningen worden omgeven door eigen tuinen. De architectoninsche vormgeving is zeer uniform, dankzij de strenge bepalingen die bij de bouw zijn gesteld.

Het stedebouwkundige plan voor deze wijk (uitbreidingsplan) is ontworpen door de Naarder stadsarchitect B.T. Deenik. Het plan werd op 28 december 1927 door gedeputeerde staten van Noord-Holland goed-gekeurd. Met verschillende bouwondernemers werd in 1928 een overeenkomst voor het in bouwexploitatie brengen van gronden in het Rembrandtkwartier gesloten, zodat bij het uitbreken van de oorlog in 1940 het park nagenoeg volgebouwd was. In 1948/49 is begonnen met de voltooiing van het park.

Door de gekozen begrenzing zijn ook de woningen en de school uit die periode na de tweede wereldoorlog (stedebouwkundig plan ongewijzigd) opgenomen. Tevens zijn de woningen aan de Godelindeweg en de Jan ter Gouwweg binnen de grens van het gebied gevat, hoewel ze reeds bestonden bij de aanvang van de aanleg van het Rembrandtkwartier.

Verantwoording inventarisatie

Bij de inventarisatie zijn in de gemeente Naarden in totaal ongeveer 140 objecten en complexen beschreven en gefotografeerd. Dit zijn de meest karakteristieke bouwwerken (gebouwen en civieltechniche kunstwerken) uit de periode 1850-1940. Ze zijn geselecteerd op stedebouwkundige, architectonische en/of historische gronden en getoetst op gaafheid en zeldzaamheid. Vrijwel alle gebouwen met een bijzondere of openbare functie en de meeste waterstaatkundige en militaire werken uit de periode 1850-1940 zijn in de inventarisatie opgenomen.
In de gemeente Naarden is daarnaast speciale aandacht besteed aan de verdedigingswerken uit de (Nieuwe) Hollandse Waterlinie, die hier in grote getale aanwezig zijn. Onder andere is een overzicht (een complex) gemaakt van de verbeteringen van de omwalling rond de stad. De basisgegevens zijn ontleend aan de staat van jaarlijkse uitgaven, die vermeld wordt in het boek *Naarden 1350-1950, de geschiedenis van een Nederlandse vesting* van C.A. de Bruin en W.H. Schukking.
Verder zijn vrijwel alle houten gebouwen in de voormalige verboden kringen opgenomen, voornamelijk op historische gronden.

De gebouwen van de proefboerderij Oud-Bussem liggen verspreid over de gemeenten Huizen en Naarden. Voor de duidelijkheid en voor het overzicht zijn deze als samenhangend complex geïnventariseerd.

Geraadpleegde werken

R. Borman, *In en om het Gooi*, Zutphen z.j. (1986?)

Brand, H. en J., *De Hollandse Waterlinie*, Utrecht/Antwerpen 1986

Bruin, C.A. de, *Nog eens het offensief voor Naarden*, TVE 3 (blz. 78-82)

Bruin, C.A. de en W.H. Schukking, *Naarden 1350-1950 (de geschiedenis van een Nederlandse vesting)*, Leiden 1950

Haan, J. de, *Gooise Villaparken*, Haarlem 1989

Maas, J.H. en A. Maas, *De geschiedenis van Naarden*, Naarden zj (ca. 1950)

Raadt, P. de, *Het Naardermeer*, Naarden 1980

Rapport der provinciale commissie ter bestudering van de gemeentelijke indeling van Noord-Holland, uitgave van Gedeputeerde Staten van Noord-Holland, Haarlem 1951.

Vrankrijker, A.C.J., *De historie van de vesting Naarden*, Bussum 1965

overige:
- verscheidene bronnen uit het stadsarchief van Naarden
- teksten bij de tentoonstelling "Doorbraak" in het Nederlands Vestingmuseum te Naarden

Herkomst afbeeldingen

1. MIP-inventarisatiegebieden Noord-Holland; Provinciale Planologische Dienst Noord-Holland, 1988.
2. Gemeente Naarden in ca. 1854, topografische militaire kaart 1:50.000, facsimile-uitgave van de topografische dienst en Unie-boek; blad 25 (Amsterdam; 1849/50 verkend, 1854 gegraveerd) en blad 26 (Harderwijk; 1849/50 verkend, 1854 gegraveerd).
3. Gemeente Naarden in 1867; Kuyper, J., *Gemeente-atlas van de provincie Noord-Holland 1869*, Groningen 1984 (reprint).
   Bijgetekend zijn 1. de Hilversumse Meent, die in ca. 1824 aan de gemeente Hilversum is afgestaan, 2. Het gebied van het Naardermeer, dat bij de opheffing van de gemeente Weesperkarspel in 1966 aan de gemeente Naarden is toegevoegd en 3. de huidige gemeentegrens langs de Karnemelksloot en de Meerkade.
4. Gemeente Naarden ca. 1908; Wieberdink, G.L. samenst., *Historische Atlas Noord-Holland, chromotopografische Kaart des Rijks, 1:25.000*, kaarten nr. 368; Naarden (1888 en 1905), nr. 369: Huizen (1872, 1905, 1908 en 1911), nr. 387; Ankeveen (1872, 1887 en 1903) en nr. 388 Eemnes (1872, 1905, 1907 en 1908).
5. Gemeente Naarden in 1943, Amerikaanse stafkaarten, A.M.S. M831, US Army Washington DC 130057 (1943), samengesteld uit sheet 361 (Bussum) en sheet 368 (Hilversum).
6. Gemeente Naarden, ca. 1988; topografische kaarten 1:25.000, nr. 25H; Bussum (1988) en nr. 26C; Huizen (1986).
7. Indeling in MIP-deelgebieden, ingetekend op een kopie van kaart nr. 6.

7a. Typologie uitbreidingen van Naarden, getekend op basis van kaart nr. 6, naar de handleiding: *Inventarisatie jongere bouwkunst en stedebouw (1850-1940)*, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 's-Gravenhage 1987.

8. Indeling in landschapstypen, ingetekend op basis van kaart nr. 6.
9. Bodemkaart van het Gooi: bureau Maas, *concept basisplan voor de openluchtrecreatie in natuur en landschap van het Gooi*, Rijswijk 1974.

10a. Belangrijkste landwegen in de gemeente Naarden in ca. 1850, getekend op basis van kaart nr. 6.

10b. Belangrijkste landwegen in de gemeente Naarden in ca. 1900, getekend op basis van kaart nr. 6.

10c. Belangrijkste landwegen in de gemeente Naarden in ca. 1940, getekend op basis van kaart nr. 6.

10d. Belangrijkste landwegen in de gemeente Naarden in ca. 1990, getekend op basis van kaart nr. 6.

11. Belangrijkste waterwegen in de gemeente Naarden in ca. 1900, getekend op basis van kaart nr. 6.
12. Spoor- en tramwegen in de gemeente Naarden, getekend op basis van kaart nr. 6.
13. Dijken en kaden in de gemeente Naarden, getekend op basis van kaart nr. 6.
14. Militaire infrastructuur in de gemeente Naarden voor 1926, getekend op basis van kaart nr. 6.
15. Stratenplan van de kern van Naarden, ca. 1990. Detail uit het Falkplan: Hilversum Het Gooi (16de druk), uitgave Falkplan-Suurland.
16. Schematische weergave van de verboden kringen rond de vestingen bij Naarden en Bussum (Offensief voor Naarden), ca. 1925. Bron onbekend (Vestingmuseum Naarden).
17. De vesting Naarden in staat van verdediging, 15 september 1915.
    Uit: *Naarden-Bussum in onze eeuw, grepen uit de geschiedenis*, P. Schneiders, Bussum 1987.

1. MIP-inventarisatiegebieden Noord-Holland

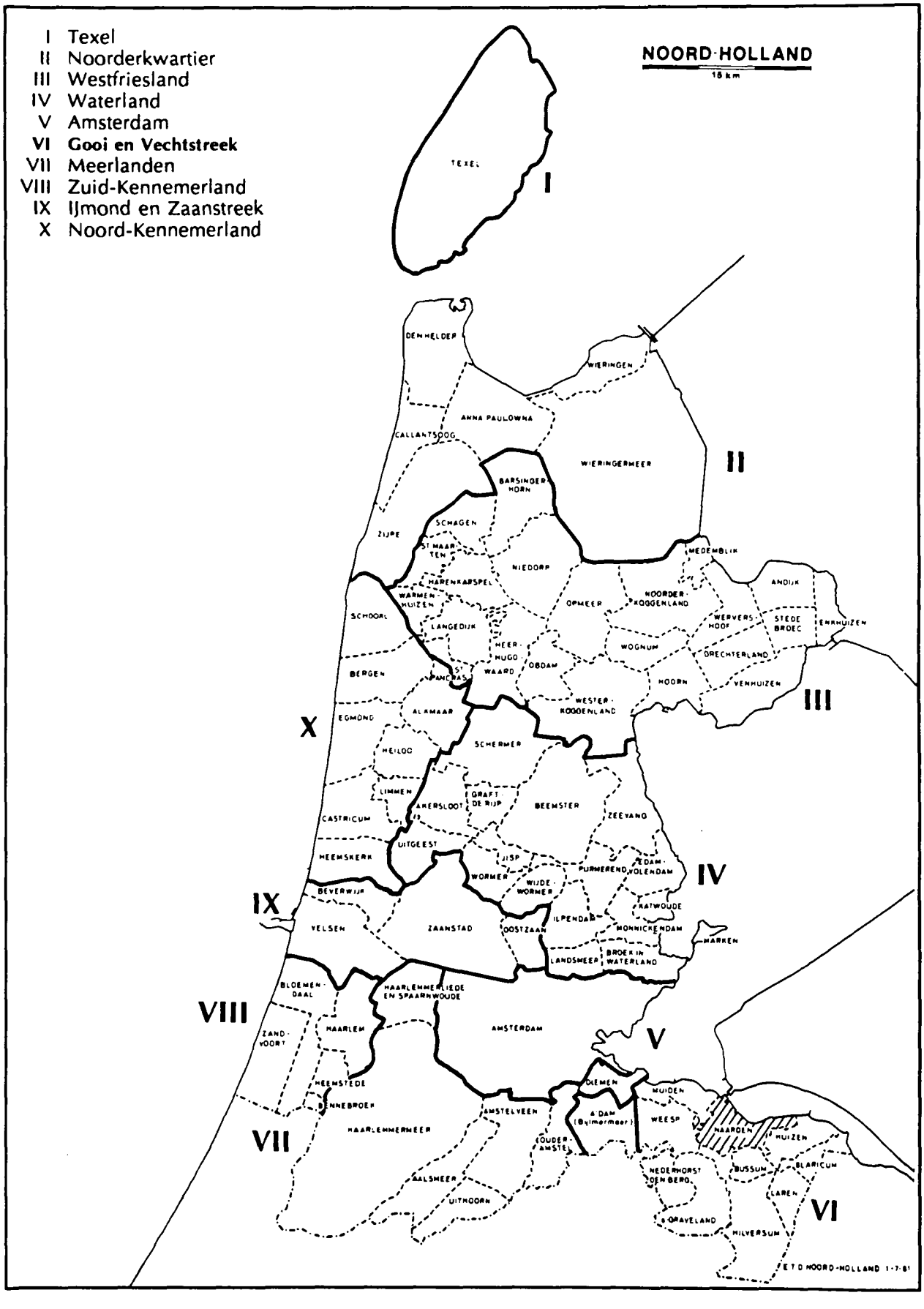

2. Gemeente Naarden in ca. 1854

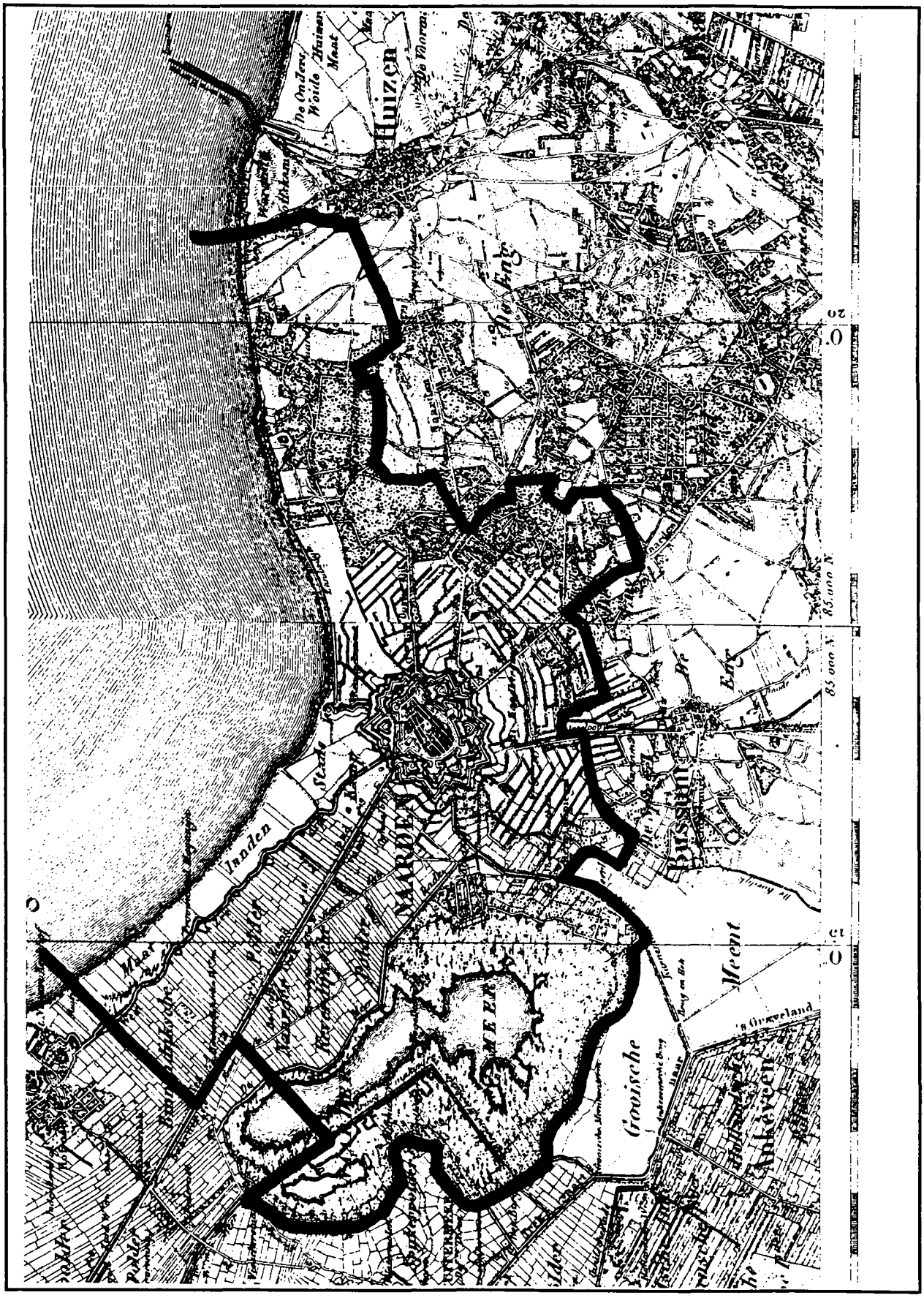
Huizen
NAARDEN
Bussum
Goorsche
Meent
Ankeveen
Inden
Stad
Meer
Meer
Meer

3. Gemeente Naarden in 1865

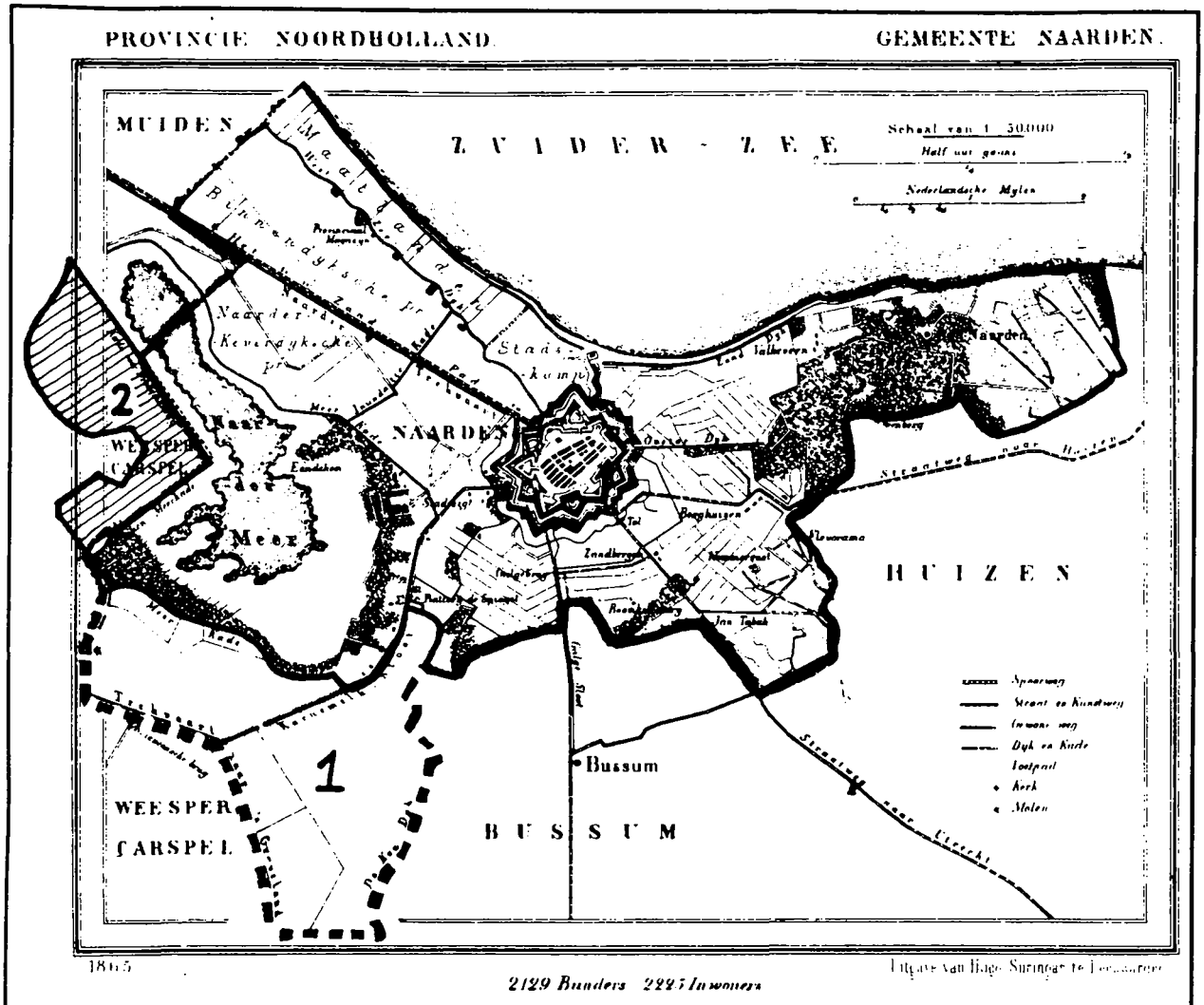

bijgetekend zijn:
1. de Hilversumse Meent, die in ca 1824 aan de gemeente Hilversum is afgestaan
2. het gebied van het Naardermeer, dat bij de opheffing van de gemeente Weesperkarspel in 1966 aan de gemeente Naarden is toegevoegd

▬▬ de huidige gemeentegrens langs de Karnemelksloot en de Meerkade

4. Gemeente Naarden ca. 1908

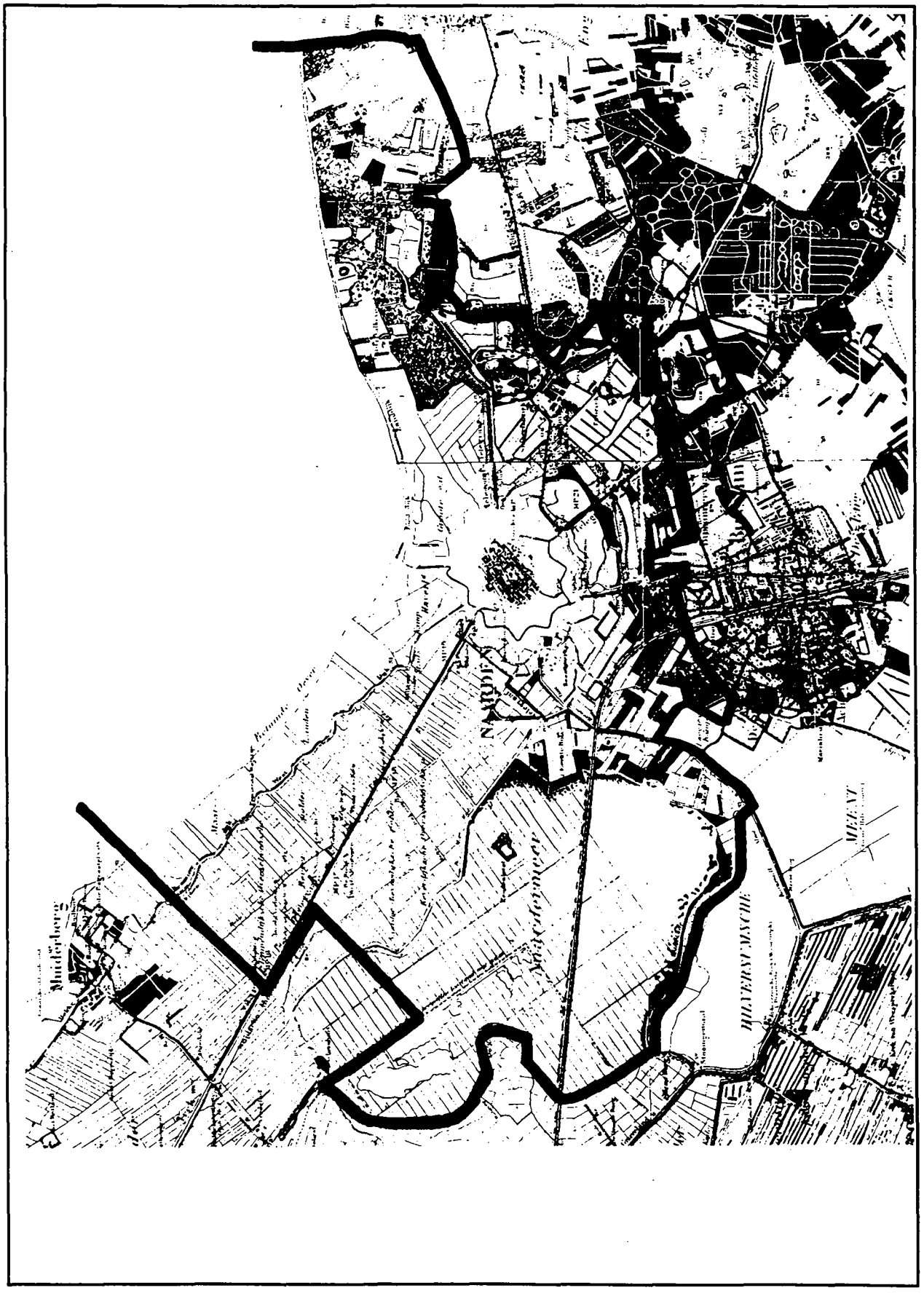

5. Gemeente Naarden in 1943

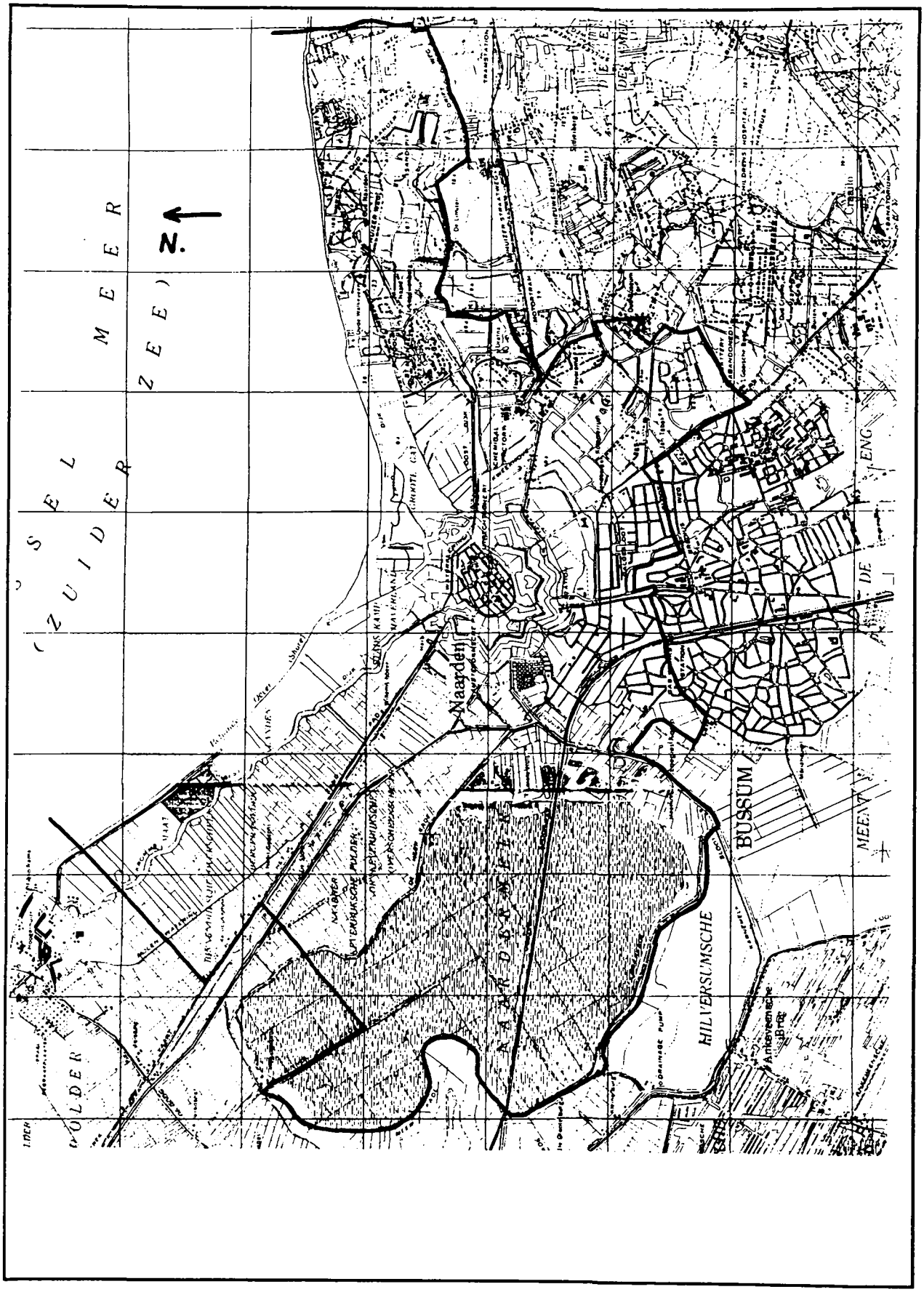

6. Gemeente Naarden, ca. 1988

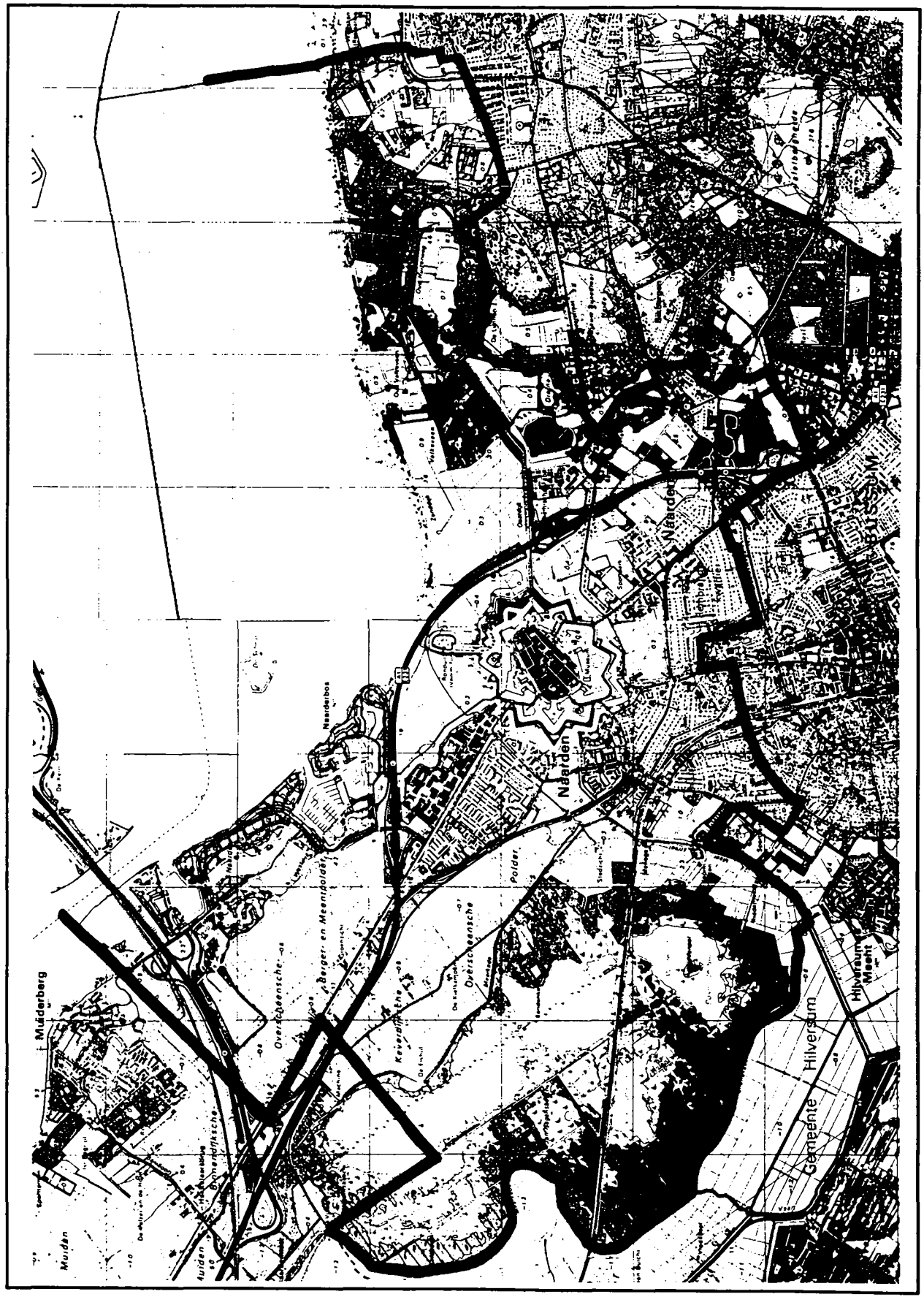

7. Indeling in MIP-deelgebieden

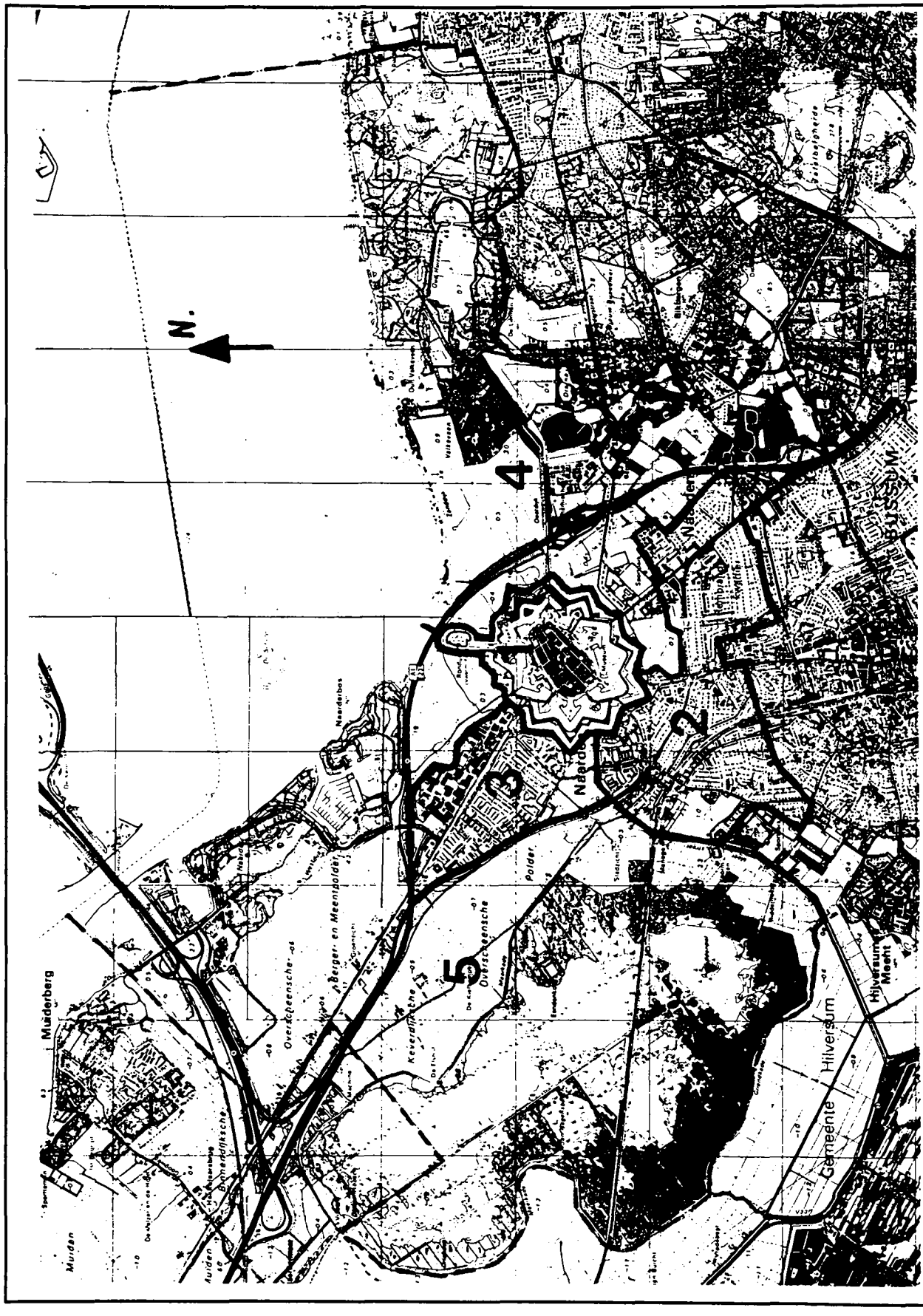

7a. Typologie uitbreidingen van Naarden

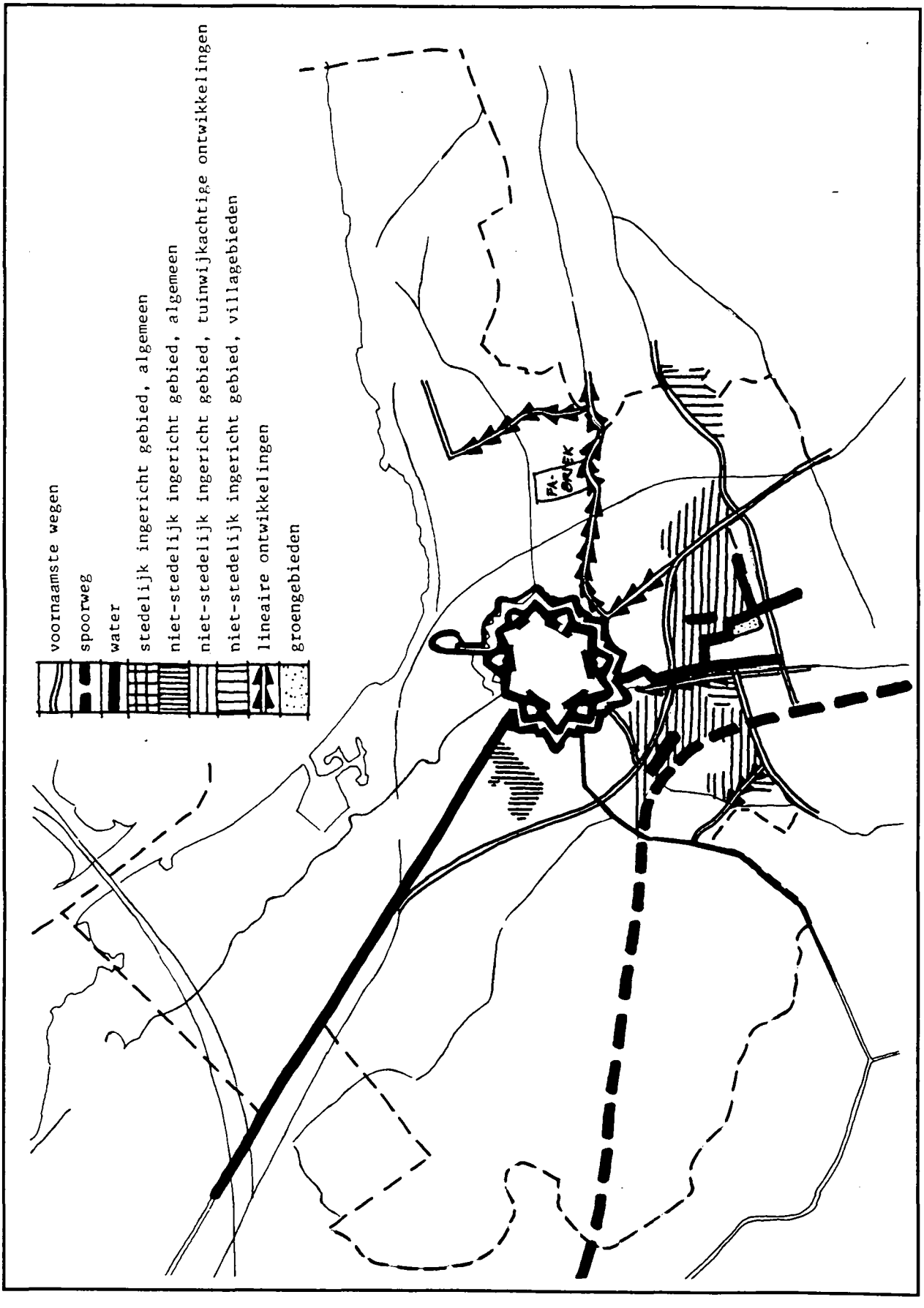

8. Indeling in landschapstypen

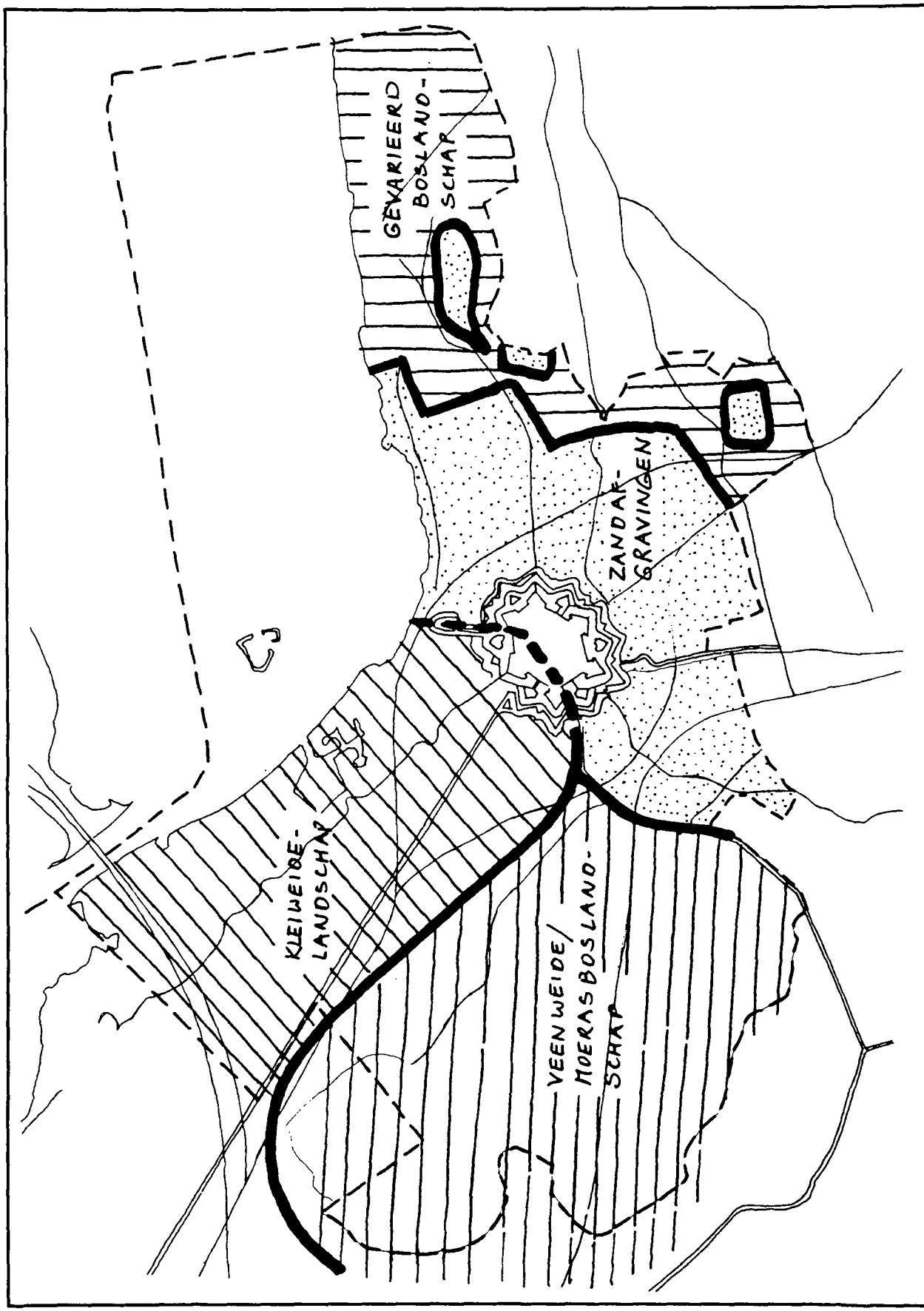

9. Bodemkaart van het Gooi

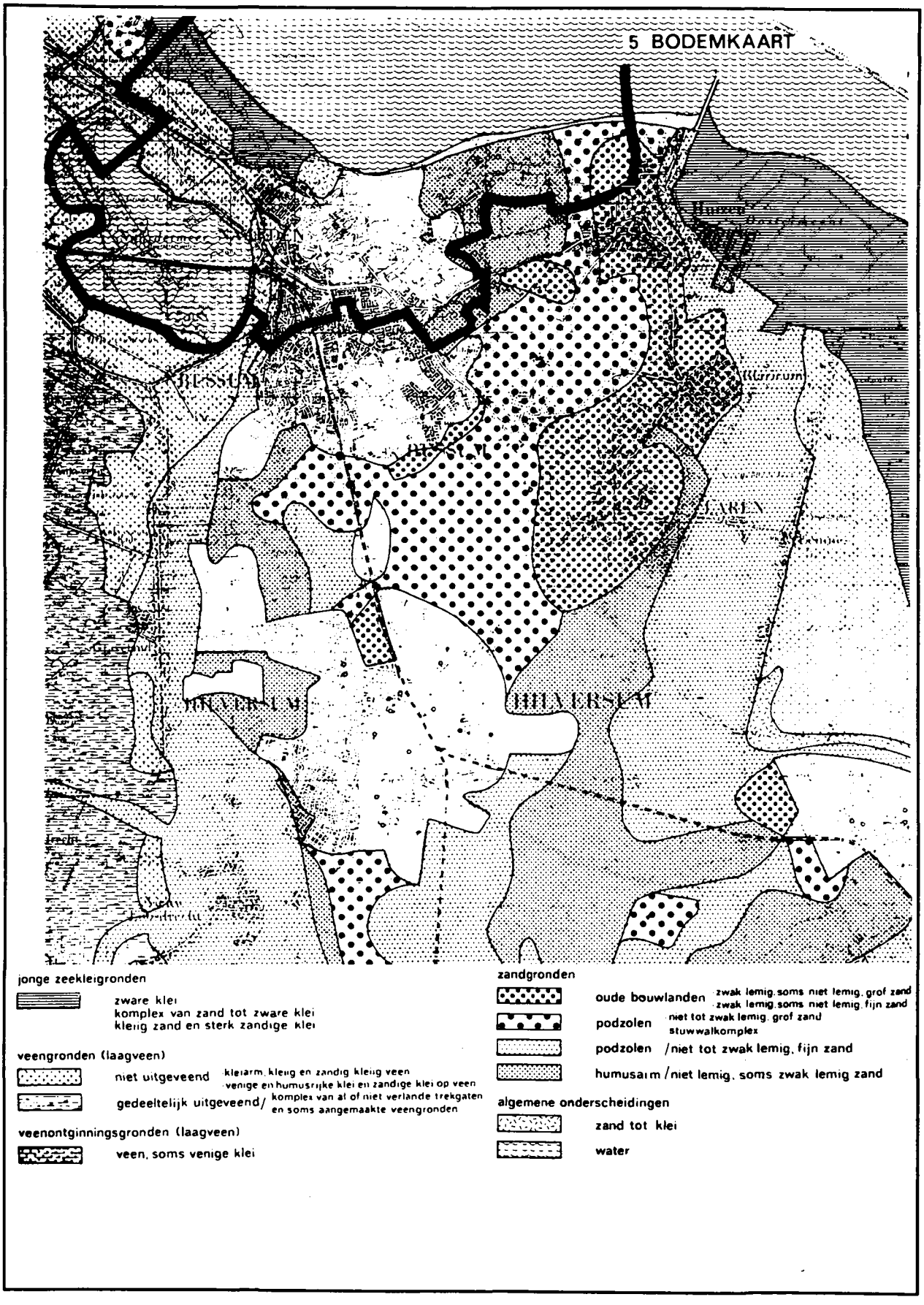

10a. Belangrijkste landwegen in de gemeente Naarden in ca. 1850

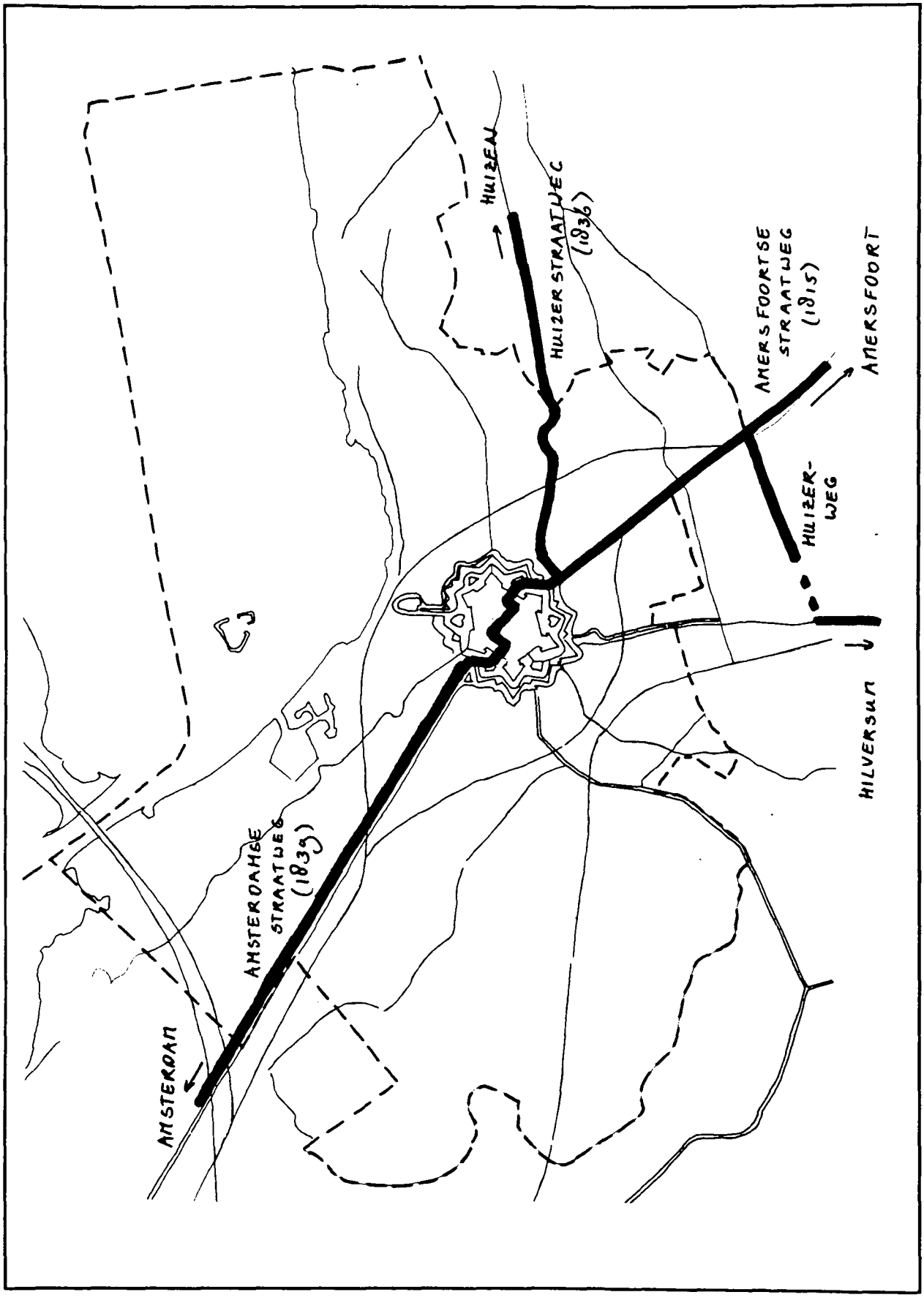

10b. Belangrijkste landwegen in de gemeente Naarden in ca. 1900

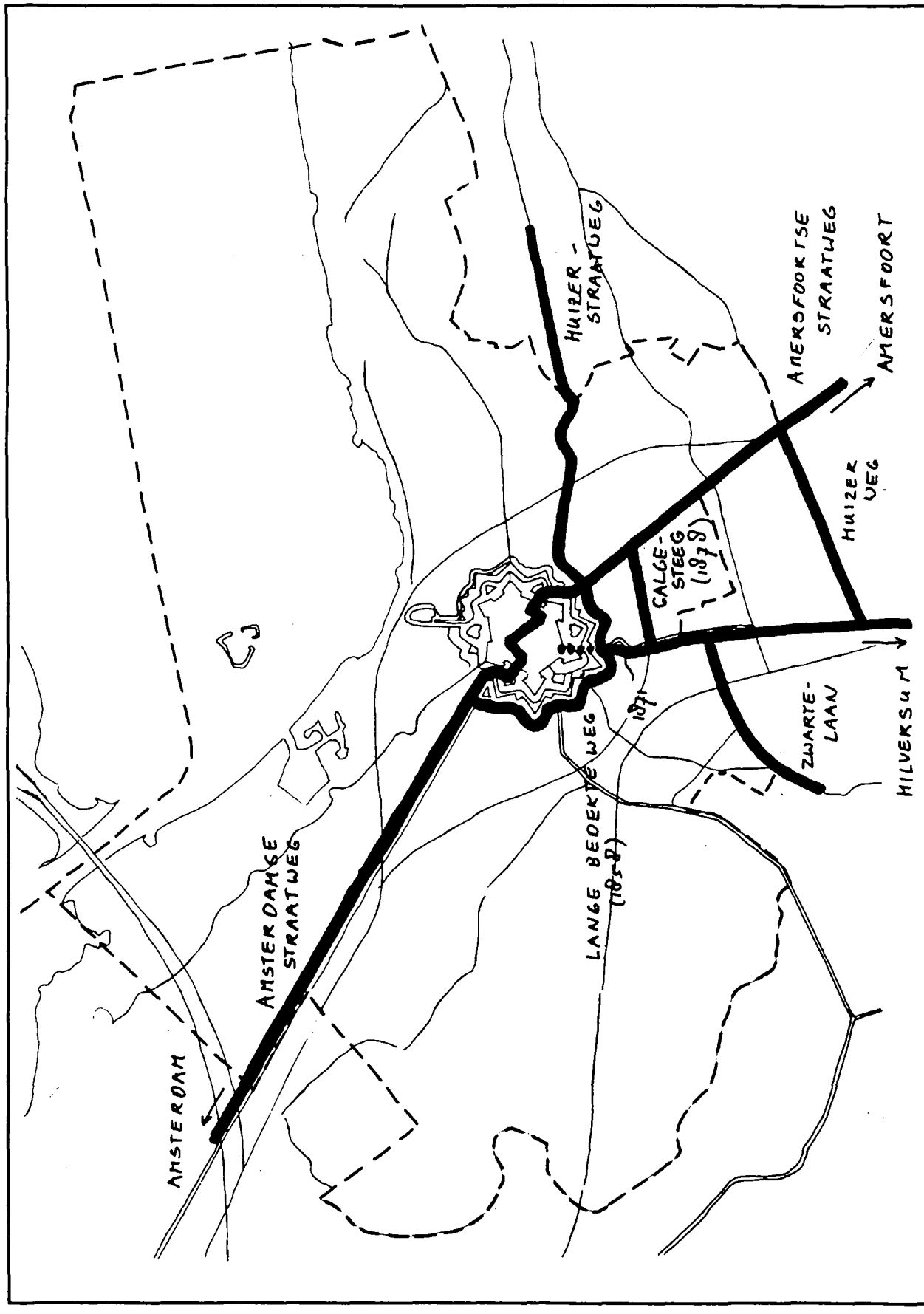

10c. Belangrijkste landwegen in de gemeente Naarden in ca. 1940

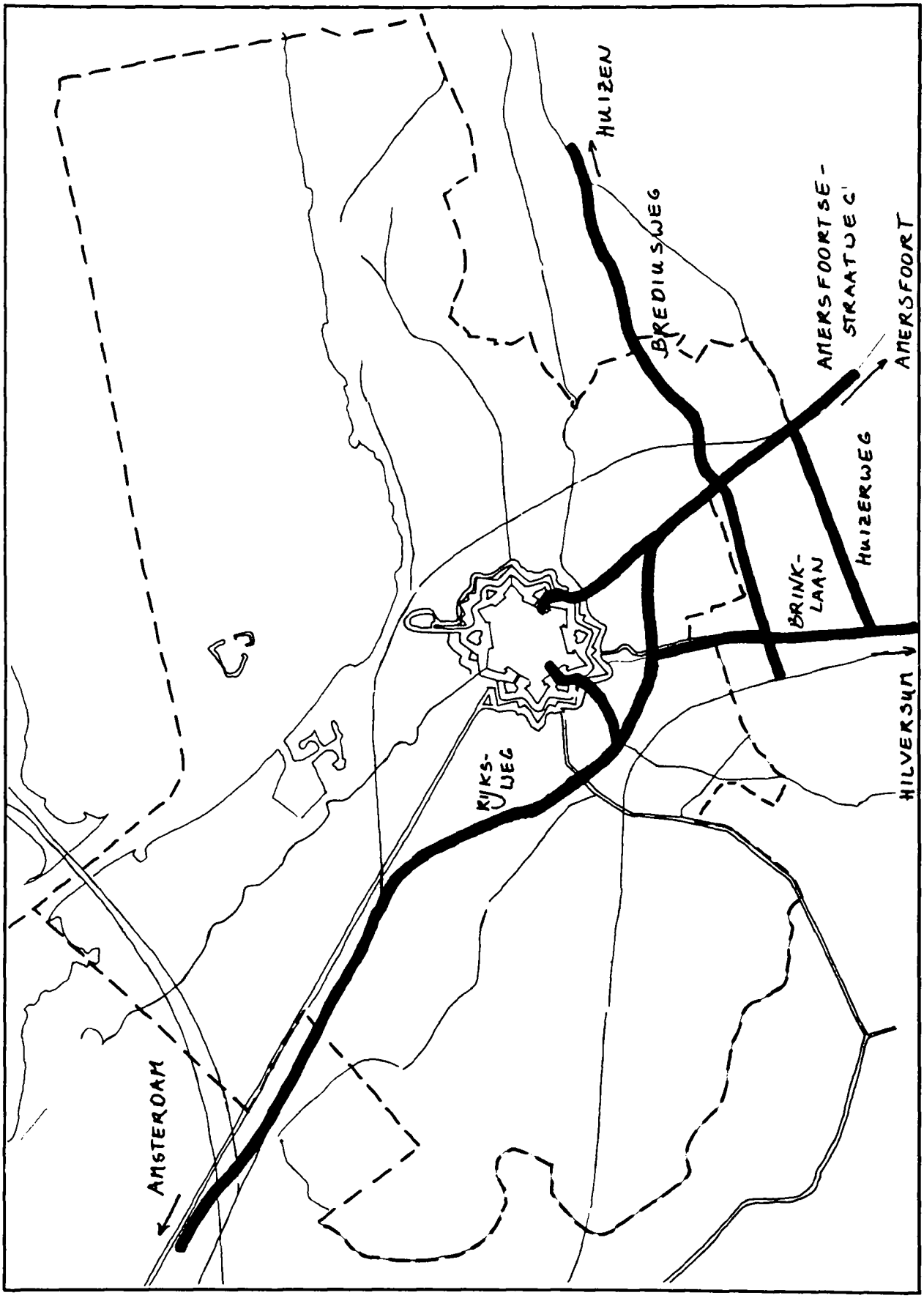

10d. Belangrijkste landwegen in de gemeente Naarden in ca. 1990

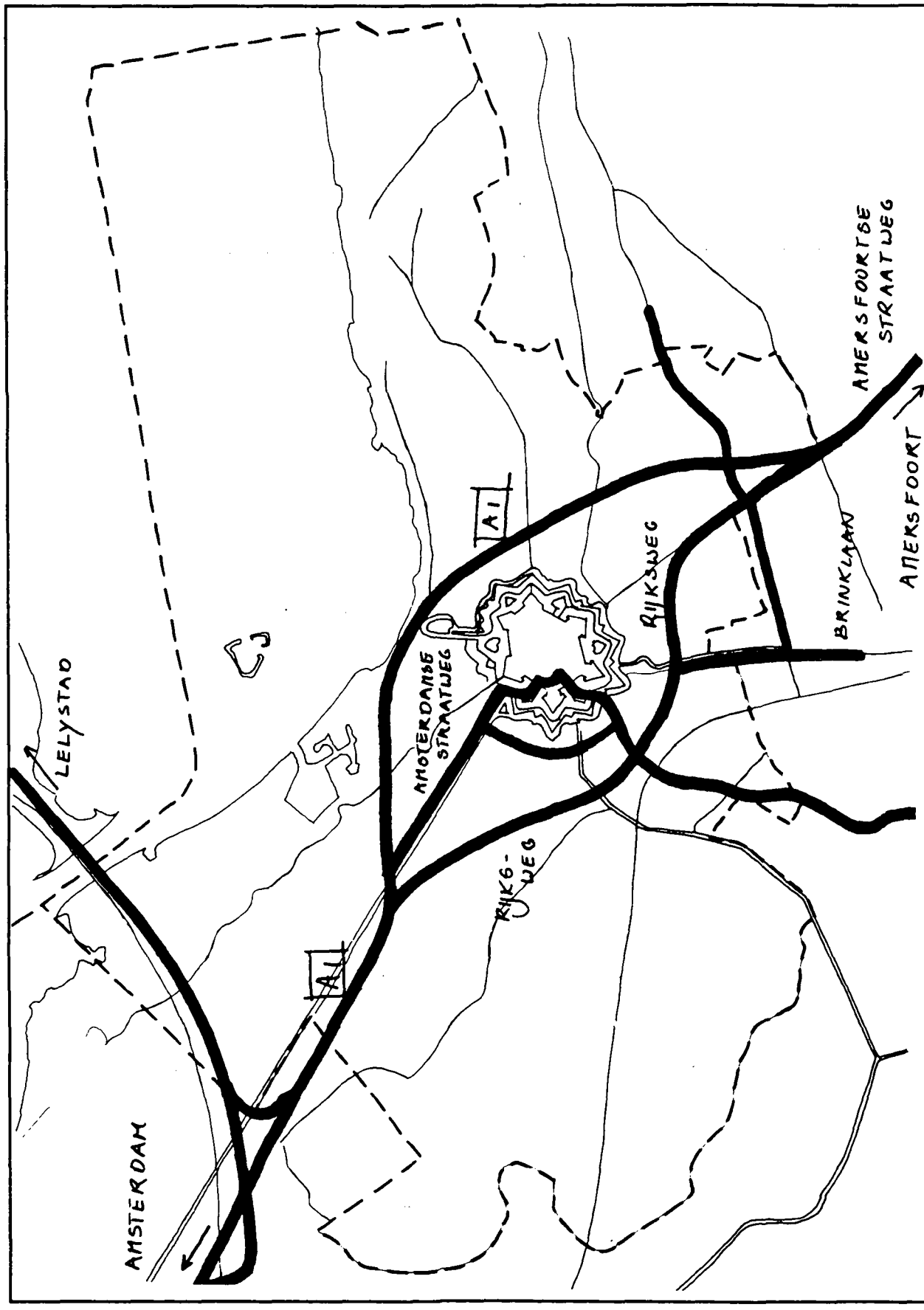

11. Belangrijkste waterwegen in de gemeente Naarden in ca. 1900

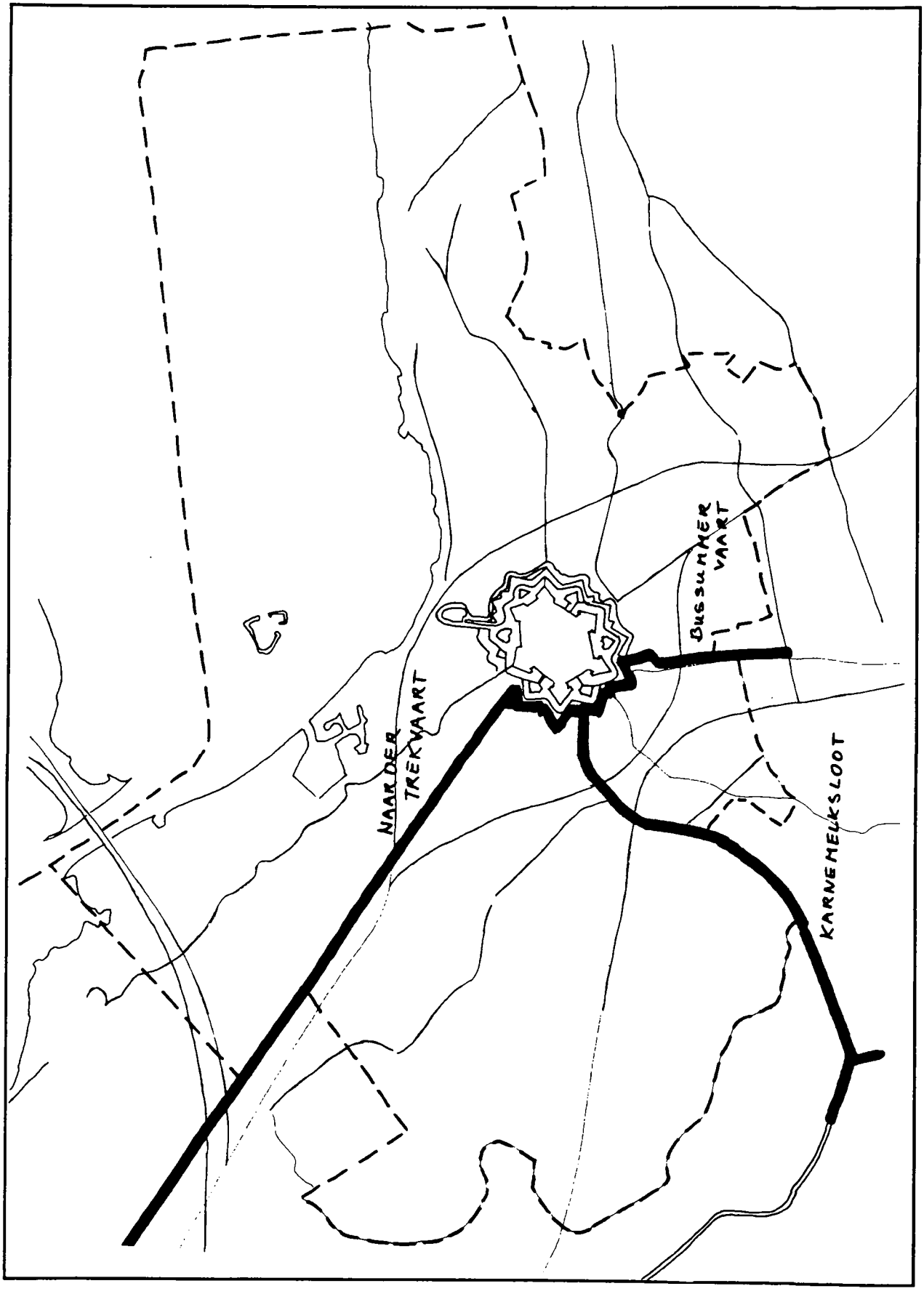

12. Spoor- en tramwegen in de gemeente Naarden

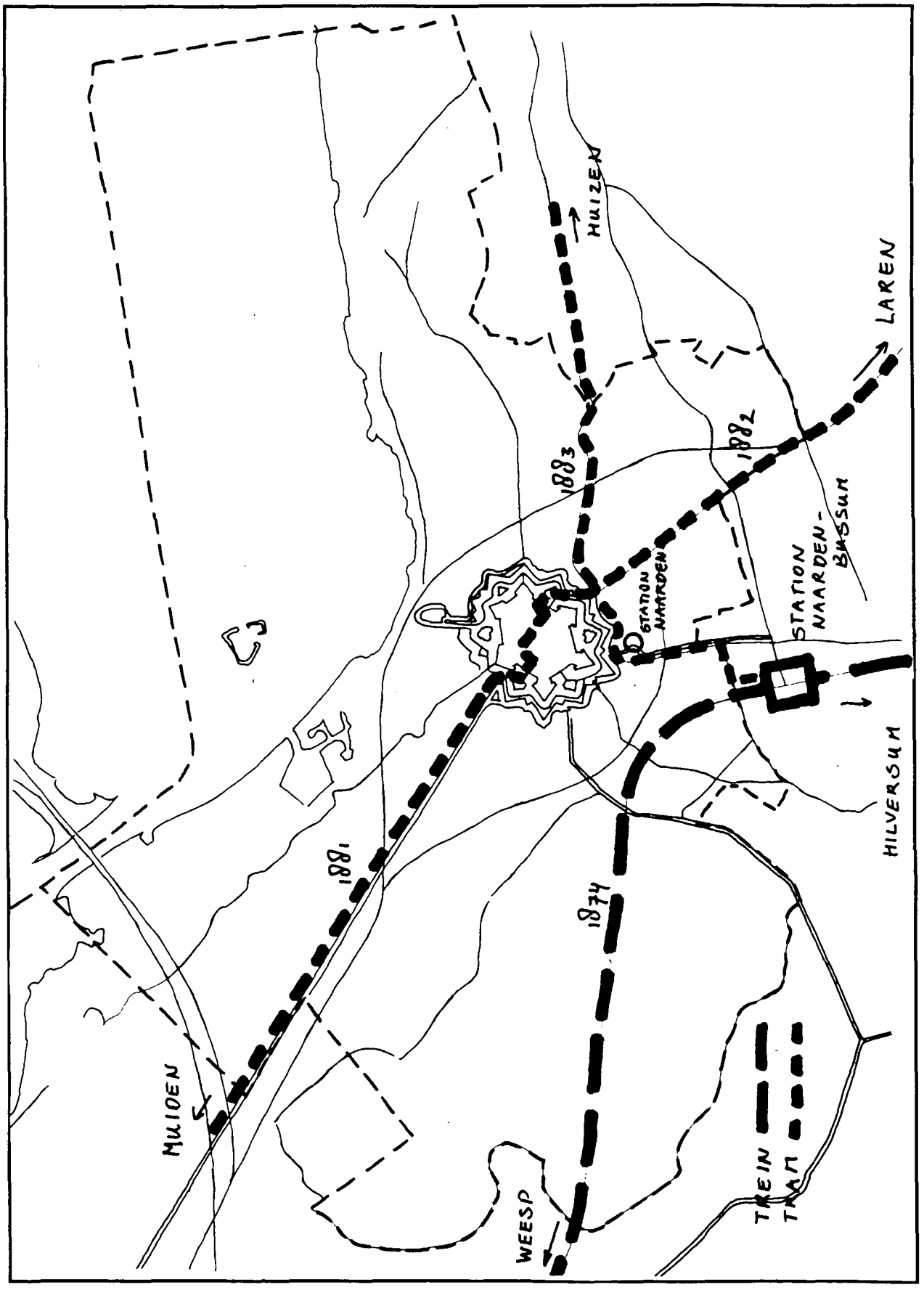

13. Dijken en kaden in de gemeente Naarden

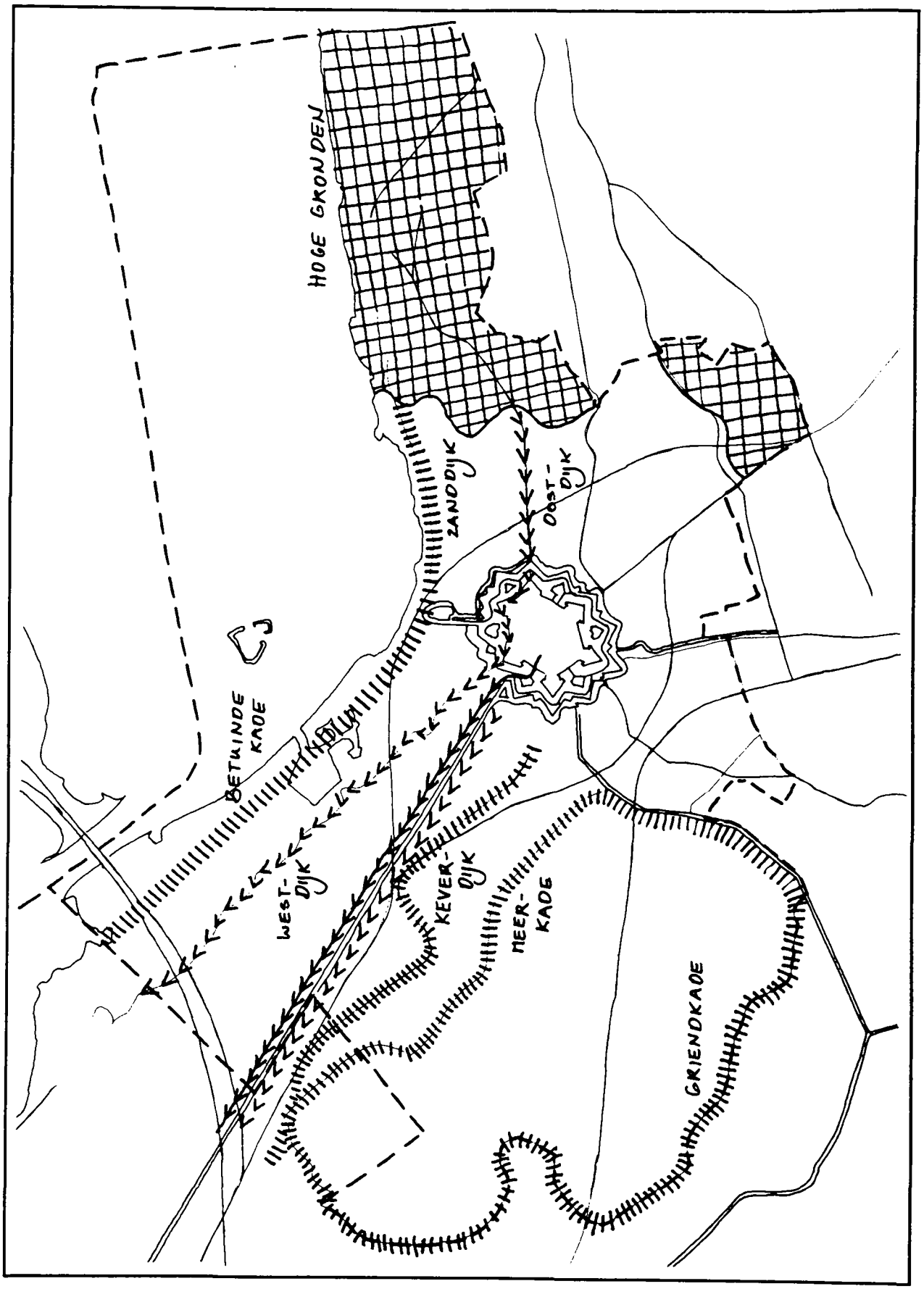

14. Militaire infrastructuur in de gemeente Naarden voor 1926

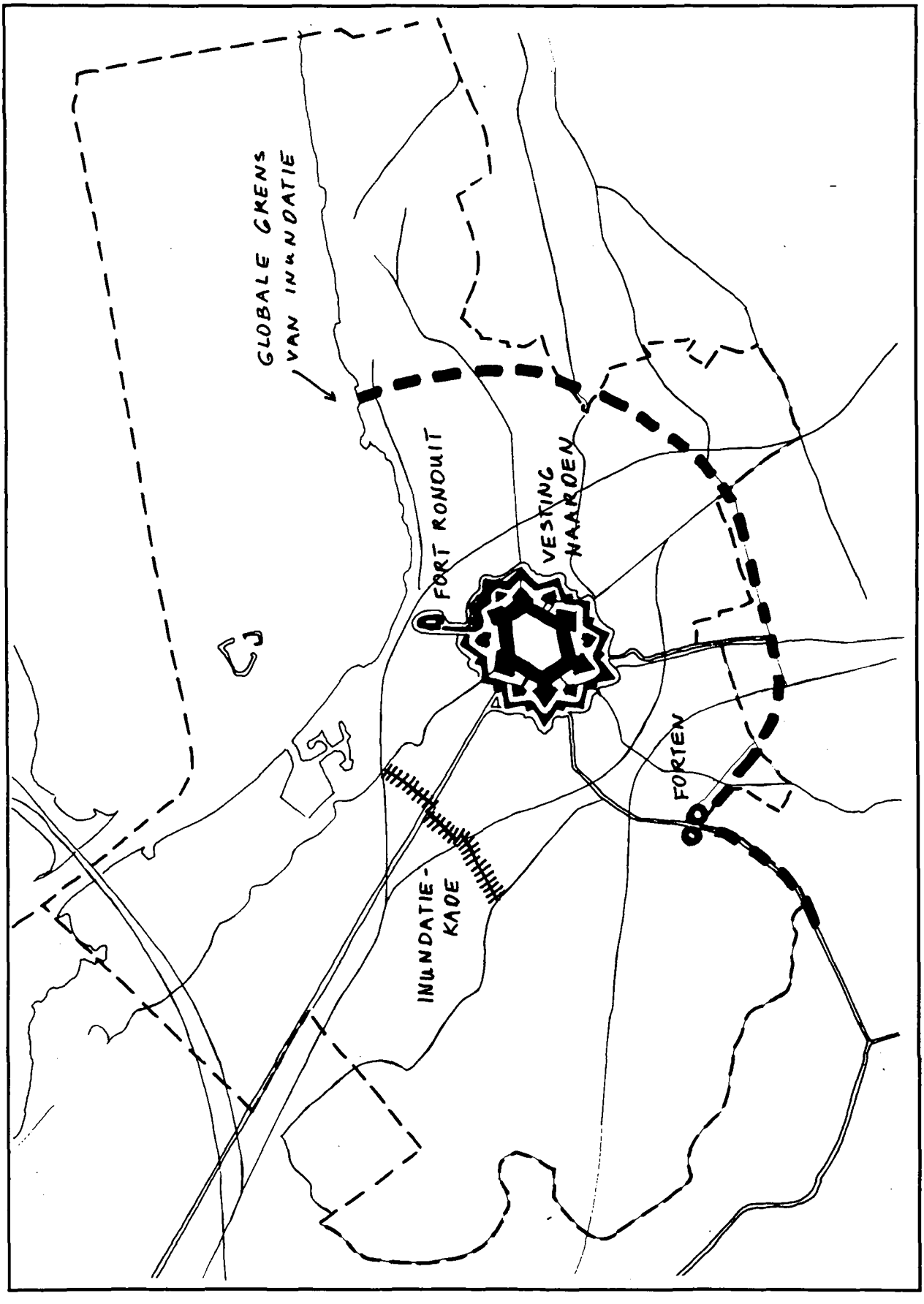

15. Stratenplan van de kern Naarden, ca. 1990

16. Schematische weergave van de verboden kringen rond de vestingen bij Naarden en Bussum

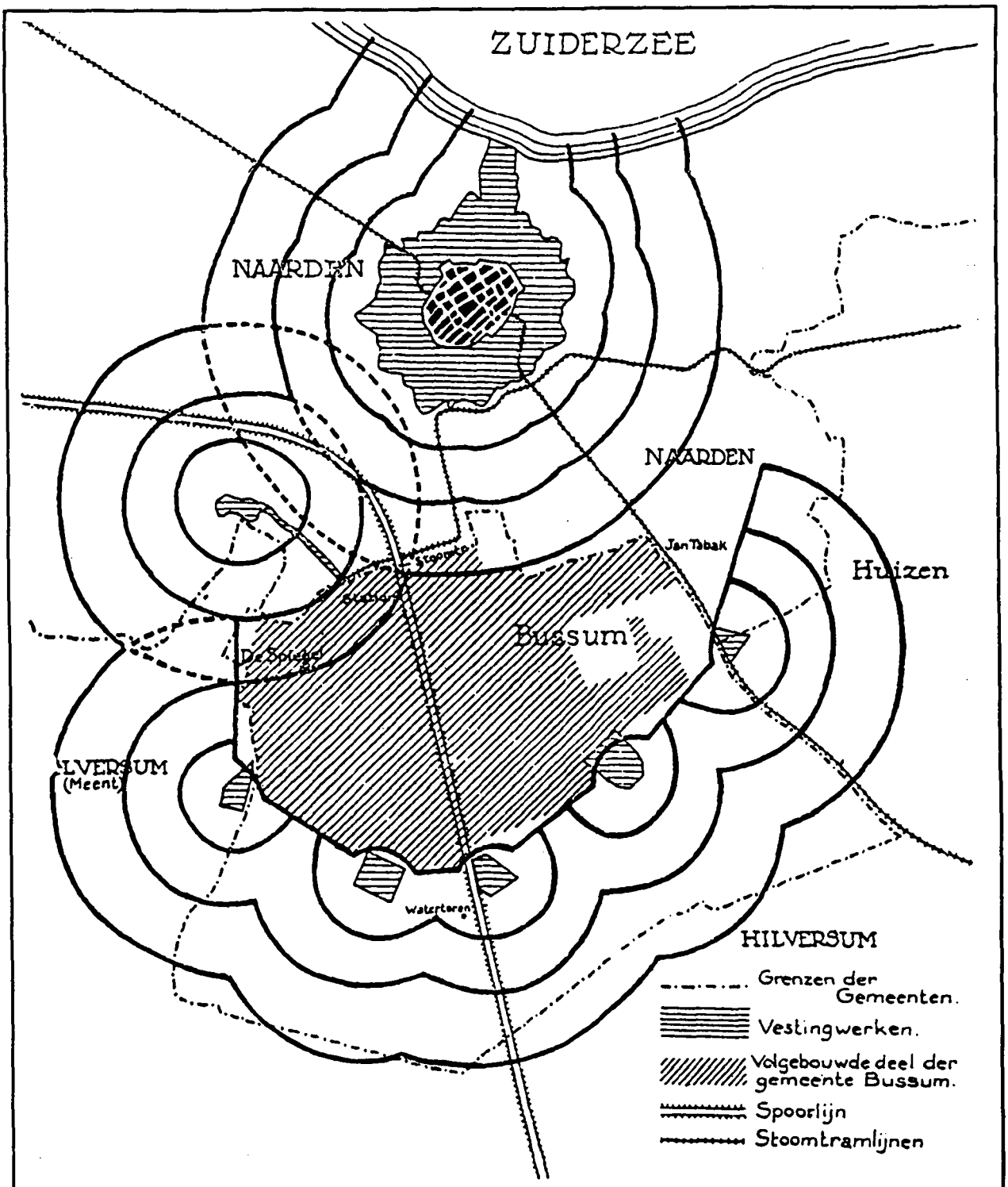

Naarden vóór de opheffing als vesting.

De teekening geeft een duidelijk beeld hoe Naarden door de „verboden kringen" in den groei buiten de wallen volkomen was lamgelegd; binnen de kringen mocht niet van steen iets gebouwd worden. Ook Bussum had fortificaties binnen de grenzen, doch tevens 'n stutkje grond om aan den groei der bevolking voorloopig tegemoet te komen.

17. De vesting Naarden in staat van verdediging, 15 september 1915

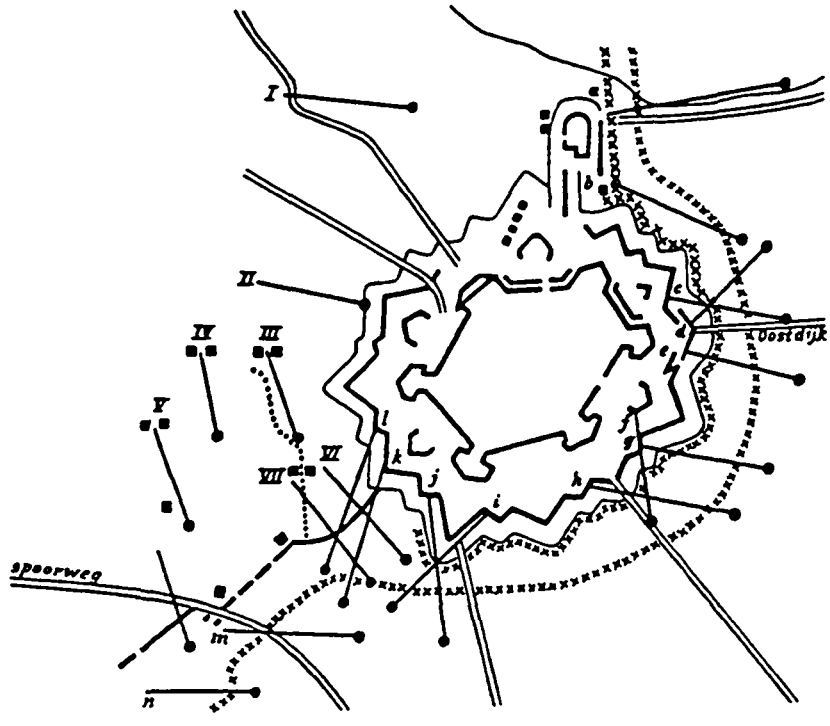

mitr.

batterij met schuilplaats en magazijn

xxxxx versperring

..... colonneweg

schuilplaats

vuurlijnen en loopgraven

De vesting Naarden in staat van verdediging, 15 september 1915.

Register gemeente Naarden\Vesting

Obj	Adres	Huidige functie	Acc.nr.
001	Recreatiegebied;	Opslag	0006505
001A	A. Ruysdaelplein	Poort	0006506
001B	A. Dortmanplein 3; 3A	Jeugdsocieteit; Kantoor	0006507
001C	Westwalstraat 6	Vestingmuseum	0006508
001D		Gesloopt	0006509
001E		?	0006510
001F		?	0006511
001G		?	0006512
001H		Recreatieterrein; Geen	0006513
001I		Opslag; Vergaderlokaal	0006514
001J	Vestingpad; Bedekteweg	Opslag; Kinderboerderij	0006515
001K	Kapt. Meijerweg	Brug	0006516
001L	Burg. van Wettumstraat	Brug; Bedieningshuisje	0006517
002	St. Annastraat 30; 32	2 woonhuizen	0006518
003	Bussummerstraat 14	Kantoor	0006519
004	Cattenhagestraat 18;18A	Politiebureau	0006520
005	Cattenhagestraat 38	Woonhuis	0006521
006	A. Dortsmanplein 1B	VVV-kantoor	0006522
007	A. Dortsmanplein 5; 7	2 woonhuizen	0006523
008	Admiraal Helfrichweg	Boerderij	0006524
009	Kloosterstraat 16	Kantoor	0006525
010	Kloosterstraat 66-80	Woonhuizen	0006526
011	Korte bedekte weg 1	Woning	0006527
012	Marktstraat 1	Pastorie en woning	0006528
013	Over de Tol ong.	Geen	0006529
014	Pastoorstraat 1	Kantoor	0006530
015	Pastoorstraat 5; 7; 7A	Woonhuis; Bedrijf	0006531
016	Pastoorstraat 18	Postkantoor	0006532
017	Peperstraat 3; 5	Woonhuizen	0006533
018	Peperstraat 7	Bedrijf;Winkel	0006534
019	Peperstraat 12	Woonhuis	0006535
020	Raadhuisstraat 1; 3	Kantoor gemeentewerken	0006536
021	Ruysdaelplein 2; 4	Woningen	0006537
022	Ruysdaelplein 5	Woonhuis; Garage (1977)	0006538
023	Turfpoortstraat 3	Kerk	0006539
024	Turfpoortstraat 29	Onbekend	0006540
025	Turfpoortstraat 30	Zalencentrum	0006541
026	Turfpoortstraat 55	Woonhuis	0006542
027	Turfpoortstraat 56	Woonhuis	0006543
028	Turfpoortstraat 57	Woonhuis	0006544
029	St. Vitusstraat 49	Woonhuis	0006545
030	St. Vitusstraat 55-65	Woonhuizen (6)	0006546

Gemeente Naarden\Naarden-Zuid

031	Comeniuslaan 8	Woonhuis	0006547
032	Comeniuslaan 10	Dubois ordning design	0006548

033	Comeniuslaan 12; 14	Woning; Kantoor	0006549
034	Godelindeweg 5; 7	Garage; Woning	0006550
035	Godelindeweg 11	Woonhuis	0006551
036	Godelindeweg 20	Woonhuis	0006552
037	Godelindeweg 22	onbekend	0006553
038	Godelindeweg 24; 26	Woonhuizen	0006554
039	Godelindeweg 28-38	Woningen (2 x 3)	0006555
040	Godelindeweg 40; 42	Woningen	0006556
041	Godelindeweg 48	Woonhuis	0006557
042	Godelindeweg 66	Woonhuis	0006558
043	Godelindeweg 68; 70	Woonhuizen	0006559
044	Jan ter Gouwweg 143-147	Entrepot (particulier)	0006560
045	Burg. Van Hasseltln 8-10	2 woningen	0006561
046	Burg. Van Hasseltln 9; 11	2 woningen	0006562
047	Burg. van Hasseltln 12	3 woningen	0006563
048	Wethouder Königlaan 14; 16	Villa met 2 woningen	0006564
049	Lamb. Hortensiusln 4	Woonhuis	0006565
050	Lamb. Hortensiusln 6; 8	Woonhuizen	0006566
051	Lamb. Hortensiusln 10	Wasserij	0006567
052	Lamb. Hortensiusln 15	Belastingkantoor	0006568
053	Lamb. Hortensiusln 16; 18	Woonhuis	0006569
054	Lamb. Hortensiusln 22-24	Winkel met bovenwoning	0006570
055	Nagtglaslaan 4; 6	3 dubbelwoonhuizen	0006571
056	Nagtglaslaan 7; 9	Dubbelwoning	0006572
057	Keizer Ottoweg 20	Woning	0006573
058	Paulus Potterlaan ong.	Brug	0006574
059	Sandtmannln 1-32	Woningen	0006575
060	Tenierslaan 23	onbekend	0006576
061	Thierensweg 29	Kantoor	0006577
062	Thierensweg 30	onbekend	0006578
063	Thierensweg 31; 33	2 woonhuizen	0006579
064	Thierensweg 32	Villa	0006580
065	Thierensweg 34	Woonhuis	0006581
066	Thierensweg 36	Woonhuis	0006582
067	Verlengde Fortlaan 4; 6	Dubbelwoning	0006583
068	Verlengde Fortlaan 13	Woonhuis	0006584
069	Verlengde Fortlaan 15; 17	Dubbelwoning	0006585
070	Verlengde Fortlaan 19	Woning	0006586
071	Verlengde Fortlaan 23	Woonhuis	0006587
072	Verlengde Fortlaan 25	Villa	0006588
073	Verlengde Fortlaan 27	Villa	0006589
074	Verlengde Fortlaan 31	Villa	0006590
075	Pater Wijnterlaan 2	Villa	0006591
076	Pater Wijntjerlaan 16	School (MEAO/MCO)	0006592
077	Zwarteweg 64	Villa	0006593

Gemeente Naarden\Tuindorp Keverdijk

078	H. van Eijckenstr. 52-94	Woningen	0006594
079	Jan Houtmanstraat 2-24	Woningen	0006595

Gemeente Naarden\Naarden-Oost

080	Bollelaan 10-16	2 dubbelwoningen	0006596
081	Bollelaan 18; 20	2 woonhuizen	0006597
082	Bollelaan 22	Landhuis	0006598
083	Brediusweg 83	Villa	0006599
084	Drafnalaan 38	Woning	0006600
085	Flevolaan 6	Buitenhuis	0006601

Gemeente Naarden\Huizen Hofstede Oud Bussem

143	Flevolaan	Kantoor; Woningen	0006367
086A	Flevolaan 34; 36	2 woningen	0006602
143A	Flevolaan 39	Theater	0006368
086B	Flevolaan 41	Kantoor; Bedrijf	0006603
086C	Flevolaan 43	Woonhuis	0006604
086D	Flevolaan 45; 47; 49	Woonhuizen	0006605
143B	Flevolaan 55	Woning	0006369
143C	Flevolaan 61	Woning	0006370
143D	Flevolaan 65; 67a	Woningen (2)	0006371
143E	Flevolaan 67	Woonhuis	0006372
086E	Oud Blaricummerweg 38	5 Woonhuizen	0006606
086F	Oud Blaricummerweg	Brug	0006607
086G	Valkeveenselaan	Brug	0006608
086H	Oud Blaricummerweg	Onbekend	0006609
087	Huizerstraatweg 2	Hovenierswoning	0006610
088	Huizerstraatweg 4; 6	Dubbelwoning	0006611
089	Huizerstraatweg 8	Villa	0006612
090	Huizerstraatweg 14	Woning; Opslag	0006613
091	Huizerstraatweg 34	Ontmoetingscentrum	0006614
092	Huizerstraatweg 97	Hovenierswoning	0006615
093	Huizerstraatweg 99	Woning	0006616
094	Huizerweg 105A	Tuinderswoning	0006617
095	Huizerstraatweg 109	Villa;Kantoor	0006618
096	Huizerstraatweg 111	Kantoren	0006619
097	Huizerstraatweg 113B	Opslag	0006620
098	Meentweg 2	Landhuis	0006621
099	Meentweg 4; 4A	2 woningen	0006622
118	Meentweg 5	Buitenhuis	0006623
100	Meentweg 8	onbekend	0006624
101	Meentweg 10; 10A	Woningen met garages	0006625
102	Meentweg 14A	Woning	0006626
103	Meentweg 16	Villa	0006627
104	Oud Blaricummerweg 5A	Hovenierswoning	0006628
105	Oud Blaricummerweg 7	Villa	0006629
106	Oud Blaricummerweg 40	3 villa's	0006630
107	Valkeveensestraat 44	Landhuis	0006631
108	Valkeveenselaan	Begraafplaats	0006632
109	J. v Woensel Kooijlaan 5	Villa	0006633
110	J. v Woensel Kooijlaan 17	Villa	0006634
111	J. v Woensel Kooijlaan 27	Landhuis	0006635
119	Naarderstraat 36	Buitenhuis	0006636

Gemeente Naarden\Westelijke polders

112	Amsterdamsestr.weg 63; 65	Fabriek TONAR	0006637
113	Amsterdamsestraatweg 81	Trafohuis; Woning	0006638
114	Naardermeer	Padvindersonderk.	0006639
115	Naardermeer 5	Boerderij	0006640
116	Voormeer 1	Woonhuis	0006641
117	Voormeer 2	Boerderij	0006642

Colofon

Uitgave
Provinciaal Bestuur van Noord-Holland
Dreef 3, 2012 HR Haarlem
telefoon 023 - 14 31 43

Samenstelling
ir. J.A. van der Hoeve
Afdeling Cultuur en Educatie, Cluster Monumentenzorg
Dienst Welzijn, Economie en Bestuur

Vormgeving, zetwerk en drukwerk
Bureau Grafische Produktie
Centrale Bestuursdienst

Oplage
200 exemplaren

Haarlem, januari 1993

Naarden